

## SZABOLCSI MIKLÓS: ÉRIK A FÉNY

József Attila élete és pályája 1923–1927. Bp. 1977. Akadémiai K. 802 I. (Irodalomtörténeti Könyvtár 32.)

Nehéz egy tanítványnak eleget tenni annak a követelménynek, hogy tanára munkáját ne csak ismertesse, hanem tovább gondolja, új ötleteket adjon hozzá vagy kritikát mondjon róla. Azt hiszem azonban, hogy az *Érik a fény* kötettel szembeni távolságtartásra ma minden József Attilával foglalkozó fiatal irodalmár képtelen lenne, hiszen így vagy úgy, de a költőről meglevő ismereteink java része Szabolcsi Miklós gondolataiból ered. A mai magyar irodalomtudomány jelenében ő az egyetlen, aki munkásságának középpontjába állította József Attila költészetének kutatását. Ennek eredménye számos tanulmány mellett az 1963-ban publikált *Fiatal életek indulója* című kötet József Attila pályakezdéséről, illetve a folytatásaként 1978-ban publikált *Érik a fény*. A teljes József Attila monográfia e két első része mellett persze nem nehéz felfedezni azokat a kapcsolatokat sem, amelyek József Attila világához kötik Szabolcsi Miklós más írásait is, akár az avantgarde elméleti és történeti problémáiról szóló *Jel és kiáltás*-t akár a *A clown mint a művész önarcképe*-t vesszük.

A korábbi mentegetőzésnek is beillő bevezető gondolatok azonban a József Attila kutatás szempontjából is jellemző tényt rejtenek. Az elmúlt néhány évtized irodalomtörténeti vizsgálódásai e területen sajátos egyensúlyhiányt mutattak. József Attila költészetének kutatása – és ennek nyomán iskolai oktatása is – több ok miatt elhanyagolta a korai és a kései időszakot, illetve kiemelte az 1929–1933-as évek költői termését. A kiemelés következtében a költő fejlődése, világképének, művészetének alakulása maradt homályban. A kései költészet elhanyagolása érthetlenné tette a harmincas évek elejének számos olyan kevésbé kifejtett motívumát, amely később központi szerepet játszott. Amellett, hogy a „hová” kérdés nem kapott kellő hangsúlyt, a „honnán” is gyakran eliskádt, vagy legalábbis egyoldalúan ábrázolódt. Az avantgarde

meghatározó élménye a kutatásban és oktatásban sem nyerte el méltó helyét. Így aztán érthetlenné vált, hogy a népi hangvételű versek és a *Tiszta szívvel* után hogyan lett József Attila a *Munkások* alkotója? És mivel József Attila a kor reprezentatív költője, az időszak magyar irodalmának egyik fő ágát képviselte, ezért érthetetlen maradt az a tendencia is, melynek a költő reprezentálója volt. Ez az oka annak, hogy Szabolcsi Miklós két József Attila könyve nemcsak egy költő világának kutatásában jelentős, hanem döntő a húszas és harmincas évek magyar irodalmának megértése szempontjából is.

A fenti két feladat – úgy tűnik – éppen napjainkban vált igazán időszerűvé. Az ötvenes évek kihagyása és számos még maig is ható beidegződése sokat ártott a költői életmű átfogó és tudományos kutatásának. Egészen a közelmúltig túl sok közvetlen érdeklődés, személyes érzelmek tapadt hozzá, ez is akadályozta a megfelelő értelmezést. Az utóbbi években azonban – különösen a fiatalok körében – József Attila az a költő, aki a mai ember létproblémáit legvilágosabban meg tudja fogalmazni. És ez különösen érvényes a korai és a késői versekre.

Az *Érik a fény* irodalomtörténeti „műfaja”: monográfia. A szó egyetlen terület részletes, tudományos feldolgozását jelenti. Ebben az értelemben Szabolcsi Miklós könyve túlmegy „műfaján”, mert nem kizárólagosan a költőt jeleníti meg, hanem a költőt és művét mint egy történelmi szempontból konkrét művészeti folyamat részét tárgyalja. Voltaképpen az irodalom adott korban jellemző társadalomtörténetét írja meg, szemben azzal a tipikus irodalomtörténeti monográfiával, melynek szerzője szinte kizárólagosan csak a művek egymásutánjának, folyamatának vizsgálatára vállalkozik. A közvetlen művészeti sajátosságokat és a közvetett viszonyokat, kapcsolatokat párhuzamosan megragadó monográfia természetesen méretében, anyagában

jelentősen kibővül. Az *Érik a fény* voltaképpen sajátos szempontú irodalomtörténet, mely a magyar irodalom folyamatának többé-kevésbé elkülöníthető, József Attila nevével fémjelzett ágát elemzi. Mindez azért rendkívül jelentős, mert minden irodalomtörténet alapvető problémája a folytonosság mikéntje, az a kérdés, hogy mi adja egy művészeti ág nyilvánvalóan létező, de nehezen megragadható egységét és az ezen belül meglevő folytonos változás elvét. Az irodalomtörténeti kézikönyvek általában a kronologikus elvét veszik alapul, amely azonban az irodalmi folyamathoz képest külső, mechanikus. Egy másik megoldás lenne – bár bizonyos értelemben ez is külső –, hogy az irodalmi művekben rejlő világképek logikáját, egymásra következőségének törvényszerűségeit bontanánk ki. Ez a szinte kizárólagosan tartalmi vizsgálat a művekben objektívált nembeli folyamatát tárná fel (pl. Lukács György irodalomtörténeti írásai). Szabolcsi Miklós monográfiáját viszont az előbb azért neveztem irodalomtörténetnek, mert – a közkezen forgó irodalomtörténeti kézikönyvekénél sokkal jobban – megmutat egy belső, sajátosan irodalmi folyamatot. A folyamat lényege az, hogy minden alkotó „beleszületik” egy bizonyos irodalomba, majd munkásságával átalakítja ezt a konvenciót, de úgy, hogy közben érzékenyen reagál történelmi, társadalmi és irodalmi környezetére. Ez természetesen rendkívül bonyolult folyamat, a sokszoros áttételeket igen nehéz kibontani, megkívánja a társadalmi, irodalmi, művészetpolitikai folyamatok elemzésével párhuzamosított műelemzést, illetve a műértelmezésből levezethető világkép folyamatossá visszacsatolását pszichológiai, filozófiai és történelmi faktorokhoz. Szabolcsi Miklós módszeréhez közel álló elméleti megfogalmazást hirtelen csak egyet tudnék: G. Guillin az alkalmazkodás és hasonítás Piaget-től átvett kategóriáival írja le ennek a történeti folyamatnak és egyben irodalomtörténeti módszernek elvét. Az irodalmár voltaképpen azt mutatja be, hogy a létrejövő mű miként alkalmazkodik a fennálló irodalmi, történelmi, társadalmi tradícióhoz, másrészt pedig miként teremt a szerző művein keresztül egy új irodalmi hagyományt. A folyamat így egyrészt bonyolult, párhuzamosan létező rétegekből tevődik össze, illetve ezek összjátékaként válik folyamattá, másrészt folyamatszerűsége nem homogén, hanem csomópontokból és átmenetekből, tiszta, egyértelmű egységekből és heterogén, egymást váltó elemek csomagjából tevődik össze. Az előzőt az irodalmi folyamat vertikális, az utóbbit hori-

zontális szerveződésének nevezhetjük. Az *Érik a fény* monográfia vertikális szerkezete, rétegei valószínűleg három nagy egységre oszthatók. A kötetben természetesen így külön nem jelentkezik, hanem az adott horizontális egység, költői periódus tárgyalása keretén belül kerülnek elő. A kötet módszertanának bemutatása érdekében azonban megpróbálom valamiféle tudományelméleti vizsgálódás keretében leválasztani a módszert magáról a vizsgálatról, kiemelve a történeti vizsgálat mögötti elméleti logikát. Ezek az elméleti-módszertani szintek természetesen tudatosak voltak, hiszen a történeti folyamat mindhárom szakaszában megismétlődnek. Az első a *szubjektív szint*, amelyen elsősorban a klasszikus értelemben vett életrajzot értem. A New Criticism és a strukturalizmus hatására az irodalomtörténeti munkákból az utóbbi időben egyre jobban kiszorult az életrajz vizsgálata. Lényegtelennek minősítve természetesen nem fejlődött, módszertana nem változott, így gyakran jogosnak is tűntek a kifogások. Az iskolai oktatásban vagy elhagyják, vagy pedig mechanikusan, értelmetlenül alkalmazzák. Ugyanakkor a modern pszichológia Freud óta hangsúlyozza a személyes létszféra szerepét minden emberi produktum értelmezésében. Az alkotó–mű viszony funkcionális értelmezésének azonban nemcsak a művek interpretációjában van jelentősége. A kiemelkedő alkotók sorsa mindig paradigmatis, példaszerű az utókor számára. A nagy költők olyan sorsmodelleket nyújtanak, amelyek középpontja nyilvánvalóan a mű, elengedhetetlen része azonban az a tényleges élet, amely létrejöttéhez feltétlenül szükséges volt. Szabolcsi Miklós monográfiájában az életrajz jelentős helyet foglal el, a *Fiatal életek indulója* és az *Érik a fény* a fiatal költő életének első rendszeres összefoglalását adja. A dolog természetéből következően ez az életrajz egyrészt leíró jellegű, mérhetetlen adatot, írásos és az olvasó számára elérhetetlen szóbeli nyilatkozatot, emlékeztést foglal össze. Másrészt megtörténik az adatok értelmezése, elsősorban történelmi-társadalmi, illetve irodalompolitikai szempontból. A továbbiakban lehetségesnek látszik még az adatok pszichológiai, szociálpszichológiai értelmezése is. Erre József Attila személye különösen alkalmas. Egyrészt mert időben meglehetősen közel áll hozzánk. Másrészt a betegsége körüli viták, a költő pszichológiai érdeklődése, képzettsége, a pszichodinamikai kategóriák öntudatos és tudósított felhasználása, saját sorsának pszichológiai szempontból is explicit értékelése mind ezt az alkalmas-

ságot sugallják. Irodalomtudományi szempontból egy ilyen kísérlet – melyhez természetesen előbb az *Érik a fény* folytatása is kellene – lehetőséget nyújtana egy átfogóbb életút-elemzési metodika kidolgozására, a szubjektív szint elméleti megformálására. A szubjektív szint helye a monográfiában abból a szempontból is tanulságos, hogy nem kizárólag elkülönített bevezető fejezet foglalja össze, hanem az életrajzi vonatkozások át meg átszövik a munka egészét.

A módszertan másik szintjét talán röviden a *kontextus* terminussal jelölhetném. Ide tartoznak azok a társadalmi, kultúrtörténeti és irodalmi jelenségek, melyek meghatározták az induló költő művészetét. Vagyis mindaz, ami művészi tevékenységében asszimilációt „kényszerített ki”. A kontextus rajza mindig egy konkretizáló lebontás sémáját követi, először a legszélesebb európai összefüggések vázlatát kapjuk, majd ennek konkretizálását a magyar irodalmi életre és végül a költő helyét ebben a folyamatban. A *Jel és kiáltás* című kötetben a szerző már foglalkozott az avantgarde elméleti és történeti problémáival, az *Érik a fény* azonban hazánkban először tesz kísérletet a magyar avantgarde mozgalmak rendszeres irodalomtörténeti feldolgozására. Mint az eddigiekből kitűnik, ennek a szintnek alapvető értelmező eszközeit az összehasonlító irodalomtudomány adja. Az általánosabb összefüggések az összehasonlítás folyamatában mindig értelmezik a konkrétabb szint leírásait, ez utóbbi pedig a helyi sajátosságokat, a partikuláris vonásokat mutatja meg. Az összehasonlító elemzés végpontján a mű áll.

A *műelemzés szintje*, a tulajdonképpeni irodalmi szint tehát a monográfia módszertani rendszerének harmadik pillére. Az összehasonlító módszerből következően a műelemzések rendszerűen a motívumok, témák és a formák párhuzamára, ellentétére, kapcsolatára épülnek. Többségükben alkalmazott jellegűek, vagyis a monográfia követelményének megfelelően a folyamat, a költői fejlődés bemutatásának funkcióját kapják. A jelentősebb versek esetében azonban jóval részletesebb, sokoldalú, kitűnő verselemzéseket kapunk. Ezek közül is kiemelkedik a *Megfáradt ember*, a *Nem én kiáltok*, a *Tiszta szívvel* és az *Ülni, állni, ölni, halni* interpretációja. A műelemzés módszerének technikai szempontból is expliciten megfogalmazott előménye és alaprendszere *A verselemzés kérdéseihez Eszmélet* interpretációja. Az *Érik a fény*-ben megfigyelhető változás az, hogy a strukturális, formai elemek vizsgálata nem különül el a vers-

közlés interpretációjától, hanem összefonódik vele, a tartalmi és formai elemek kibontása folyamatos egymásra vonatkoztatásban történik. A motívumok, képek értelmezése során gyakran találkozunk életrajzi, irodalmi „kötésekkel”, az előbb általánosabbnak nevezett síkok bekapcsolásával. Az elemzések középpontjában a verseket alkotó élménykonstrukció feltárása áll, egy olyan világfelfogás kibontása, mely a korábbi művek közlésének továbbvitelét és a később következők bevezetését is megmutatja.

A módszer bemutatása után vizsgáljuk meg a monográfia „horizontális” rendszerét, a kifejtés történeti logikáját. A költői fejlődésből következően ez a rendszer három szakaszra oszlik: a szegedi–budapesti időszakra, majd a bécsi és végül a párizsi évekre. Mindegyik perióduson belül érvényesül az előbbieken jelzett logika: az életrajz, a kontextus és a műelemzés hármasa. A folyamatszerűség szempontjából a kontextus a döntő jelentőségű, a monográfia történeti menetét ez vezeti. A kontextus legfontosabb – József Attila költészetén túlmenő – gondolatsora a magyar fejlődés, a magyar irodalmi öntudat alakulásának rajza. Ezt alapozza meg *Az európai irodalom fő áramlatai* című áttekintő fejezet. Az irányzatok vázlatos képe után az Ivan Goll által szerkesztett *Les cinq continents* című antológia programadó és összefoglaló bevezetőjének elemzéséből már világos kapcsolódási pontokat kapunk nemcsak a fiatal magyar költők, hanem József Attila költészetéhez is. A háború és a forradalmak után gyökeresen új helyzetben szerveződik át a magyar irodalmi élet. A kiindulás időszakát, a húszas évek elejét a teljes üresség, a „minden egész széttörött” érzése jellemzi. A progresszív magyar irodalom háború előtti fórumának, a Nyugatnak a helye is megváltozott, fáradás jelei mutatkoztak. A kritikai, kulturális irányú nyitás meghirdetése új profilt adott a folyóiratnak. Az *Új klasszicizmus felé* cikkben megfogalmazott babitsi vonal felerősödése, az új „ezüstkor” programja azonban a kontrasztok felerősödéséhez is elvezetett. Szabolcsi plasztikusan mutatja be azt a folyamatot, amelyben az idősebb nemzedék, főként Babits programjában eltávolodik az elkötelezett, baloldali irodalom elvétől, amelynek következtében megindul a fiatalok szervezkedése. A Nyugattal kialakuló konfliktus, az elszakadás elősegíti a fiatalok öntudatosodását, nemzedékké szerveződését, a rendkívül eltérő indulás ellenére a közös elvek kidolgozását, az egységesebb csoportok megszületését. A kezdetben bizonyos értelemben csak

pózként jelentkező nemzedéki ellentét gyökerei már József Attila és Illyés Gyula jövetelére utalnak.

A kontextus kifejtésének következő, konkrét szintje a folyóiratok, a költészet „anyagi” alapjának szerepe József Attila művészi fejlődésében. Meglepő az elszigeteltsége, elsősorban a Nyugat-tól, de általános értelemben is. A folyóirat mindig műhely is, és a fiatal József Attilánál aligha találunk ilyet. Verseinek jelentős része vidéki és többnyire jelentéktelen folyóiratokban jelent meg. Valahogy mintha nem olyan körökben forgott volna, amit a mából visszatekintő olvasó várna. Hiányoznak mellőle az egyenrangú költőtársak, a felnőt közösség. Talán egész életére jellemző ez, gyermekké tett költő, akit nehezen engednek a „nagyok” udvarába. Nyilván már ekkor is munkált József Attilában valami különös, és személyes sorsa szempontjából feltétlenül szerencsétlen keveréke a naivitásnak és nonkonformitásnak. Mintha már kialakult volna valami kettős társadalmi reakció irányában, ami aztán a késői versekben jelenik meg mint léttragédia: környezete hol nem veszi elég komolyan, gyermekként intézi el, máskor meg túl komolyan veszi és kizárja világából (pl. Horger ügy). Mindez persze 1925-ben még feloldódik a várakozásban, a jövő perspektívájában, a fiatal-ságban. Nem a közölt versek számában, inkább irodalompolitikai súlyával kiemelkedő két folyóirat: a *Kékmadár*, illetve a Raith Tivadar által szerkesztett *Magyar Írás*. Ezek, ha műhelyt nem is, de koncepciót mindenképpen adhattak a fiatal költőknek.

József Attila mai kutatója a monográfia Pintér Ferencről, Erg Ágostonról, Fenyő Lászlóról és másokról adott portréiban készen kapja azt, amit hosszas filológiai és biográfiai vizsgálódással tudna csak felderíteni: a költő baráti körét, személyes környezetének „irodalmi részét”. A *fiatalok mesterei* c. alfejezet viszont már újra általánosabb értelemben vizsgálja a kontextust, vázolja a közvetlen és közvetett szellemi hatásokat. Ady, Nietzsche, Szabó Dezső és Kassák Lajos kerül itt sorra. Számomra különösen érdekes volt a Nietzsche hatás filológiai szempontból is jól dokumentált bemutatása. A *Tanítások* és a *Zarathustra* párhuzamai és ellentétei jó néhány későbbi József Attila motívum forrását jelzik. Különösen fontosnak látszik a magyar költészet történetében amúgy is hagyományos költői szerep-motívumnak, a „próféta” alakjának megjelenése. A költői feladat értelmezése az egész világszemlélet központi problémája, hiszen belőle

következnek olyan alapvető orientációs kategóriák mint a tett, az ember és közösség viszonya, a jó és rossz fogalma. A monográfiában később is vissza-visszatérő költői feladat-interpretáció alapot adhat a későbbi időszak komplexebb megfogalmazásainak értelmezéséhez is (például *A város permén* illetve *A Dunánál* ilyen értelmű különbségéhez) *A Tanítások* Nietzsche hatást sugalló „próféta”-motívuma már ebben a korai korszakban is ellentéteződik a *Nem én kiáltok* közösségi költő gondolatával (vö. 294. l.).

A hagyomány és jelen, az ősök és a kortársak gondolatai, hatásai nyomán születik meg a fiatal költők sok szempontból egységes világa. E világkép alapvető vonásai József Attilánál is a jóság és gonoszság, a nagyváros, a technika csodája, illetve tragédiája körül forog. A „mit kell tenni” kérdését a „ki vagyok én” előzi meg, alapvető jellemzője az önismeret igénye és a helykeresés problémája. A lázadás és a rend ellentmondása azonban még nem tud feloldódni egy új rend előrevetített képében.

A monográfia műelemző részével kapcsolatban először a magyar irodalomtörténet szempontjából igen jelentős kísérletre kell rámutatni. Ez a magyar avantgarde mozgalom történetének vázlata, amit ilyen egységesen először ez a kötet foglal össze. Ha a könyv megfelelő fejezeit külön választanánk minden bizonnyal kitelne belőlük egy újabb könyv, kikerekedne belőlük a magyar és az európai avantgarde összehasonlító irodalomtörténete. Az avantgarde-ot Szabolcsi Miklós nem egységes irányzatként értelmezi, hanem inkább különböző típusú, egymással csak bizonyos értelemben rokon tendenciák együttéléseként. Egy ilyen interpretáció egyrészt elkerüli a leegyszerűsítően elutasító vagy elfogadó álláspontot, másrészt pedig lehetőség nyílik egy történeti aspektusú, a hangsúlyt a különbségekre helyező vizsgálatra. József Attila költészete – úgy tűnik – különösen alkalmas a magyar avantgarde történetének megírására. Szinte minden jelentős tendencia hatása felfedezhető nála, költészete azonban egyiknél sem állt meg, képes volt mindegyik irányzat integráló meghaladására.

A 1924–25-ös időszak jellemző irányzata az expresszionizmus. A magyar expresszionizmusban Szabolcsi három tendenciát különít el. Fő vonulata a Kassák nevével fémjelzett, a *Ma* és a *Tett* által képviselt aktivizmus. Ez a háború után fellazul, konstruktivista irányba indul el. A baloldali, emigrációban született expresszionizmusnak két ágát különíti el: a kassáki modellt és

Komját Aladár direkten forradalmi mondani-  
valójú költészetét.

A magyar expresszionizmus másik iránya jel-  
legzetesen hazai: pompított, a lázadásnak csak a  
személyes formáit vállaló, a szervezett forra-  
dalmat elutasító tendencia (Szabó Lőrinc). Végül  
harmadikként említi Szabolcsi az ún. jobboldali  
expresszionizmust, a vitalista lendület és irra-  
cionalista hajlam egyesülését a misztikus nemzeti  
eszmevel. József Attila expresszionizmusa össze-  
tett, időnként egymást ellentéző elemekből áll.  
Elsősorban a *Tanítások*-ban fogalmazódik meg  
világosan koncepciója. Az időszak verseinek réte-  
geit feltárva még az expresszionista versekhez  
köthető, de már külön csoportként tárgyalja  
Szabolcsi a szimbolisztikus-expresszionista al-  
kotásokat, amelyekben valamilyen jelkép meg-  
jelenítésére használ a költő expresszionisztikus  
eszközöket. A következő réteg, az anarcho-  
groteszk hang elsősorban magatartás, viszony a  
fennálló világhoz. Anarchisztikus lázadás a  
groteszk eszközeivel kifejezve, a fiatal költő jel-  
lemző attitűdje. Az anarcho-groteszk maga-  
tartással egyidejűleg jelentkezik a népies hang-  
vétel. A monográfia két típusát különíti el, egy-  
részt a közvetlen népi hangvételű verseket,  
amelyekre vagy Erdélyi költészet, vagy Kodály  
gyűjteménye hatott, másrészt a magyar folklór  
általános termékenyítő hatása is kimutatható. A  
népi versek csoportjához kapcsolhatók az isten-  
versek, bibliás hangvételben keletkezett, vallási  
témát felölelő alkotások csoportja. Végül el-  
különülő csoportot alkotnak az 1925 tavaszán  
keletkezett konstruktivista versek, amelyek for-  
májukban különösen Kassák hatását tükrözik,  
tartalmukban azonban uralkodó a fiatalos  
lendület, a jövőben való bizakodás.

A továbbiakban csak vázlatosan szeretném  
ismertetni a kötet két utolsó fejezetét, amelyek  
József Attila bécsi és párizsi éveit foglalják össze.

Bécs a felnőtté válás időszaka, nemcsak az  
életkor értelmében, hanem a költői, művészi ki-  
teljesedés szempontjából is. A monográfia e feje-  
zetének szerkezete hasonlít az előzőhöz: az élet-  
rajz, a kontextus, végül a művek következnek. A  
költő számára Béccsel kitért a világ, új kör-  
nyezetbe került, elszakadhatott Makaiéktól. Egy  
valami azonban nem változott, pénze itt sem vagy  
még kevésbé volt mint Szegeden. A bécsi egyetem  
szerepe más mint a szegedié, nem az egyetemi  
előadások érdekelték, sokkal inkább azok a poli-  
tikai küzdelmek, amelyek jóval világosabban  
tükrözték az európai politikai konfliktusokat,  
mint a magyar események. E területen jelentős

József Attila megismerkedése az anarchista  
tanokkal, elolvassa a marxizmus klasszikusainak  
és a kor ausztromarxistáinak számos írását.

Rendkívül jelentős volt Bécs szerepe emberi  
kapcsolatai szempontjából, számos új és életre  
szóló barátság született itt. Személyesen meg-  
ismerkedett Kassákkal, Németh Andorral, Gáspár  
Endrével, Hatvány Lajossal. A monográfiában  
részletesebb elemzést kapunk még Lesznai  
Annával, Ignótus-szal, Balázs Bélával, Lukács  
Györggyel kialakult kapcsolatáról. Kapcsolatba  
kerül a bécsi emigráns kommunista vezetőkkel is,  
Landlerrel, Lukácssal. A bécsi korszak verseit  
Szabolcsi részben tematikájuk, részben a bennük  
tükröződő magatartás-típusok szerint csoport-  
osítja. „Egyéniséggel, életvitelével példát adni,  
nehéz emlékeit – magányt, elhagyatottságot,  
szegénységet is – összefogva »emelkedni«: ez  
akkori verseinek egyik motívuma” – írja.  
Hasonló, tematikus elv alapján kerülnek egy  
csoportba a „társkereső versek” vagy a „magyar-  
ság-versek”. Inkább magatartásmód alapján  
csoportosíthatók viszont a „groteszk hangú  
lázadás versei” vagy a „tárgyas pillanatképek  
dalban” című fejezetben tárgyalt *Hangya* című  
vers.

A monográfia utolsó hosszú fejezete a párizsi  
időszakról szól. Az előző fejezettel szemben ez  
már nem annyira a magyar barátokról, az emigrá-  
cióban élő magyarokkal való kapcsolatokról szól,  
hanem sokkal inkább a francia kultúrával, iro-  
dalommal történő találkozás a témája. Az élet-  
rajzi események, a barátok és a közvetlen kör-  
nyezet rajzán keresztül megismerkedhetünk a  
nyugat központjával, követhetjük a költőt élete  
újabb állomásán. Két dolgot szeretnék kiemelni:  
az egyik a költő politikai fejlődésének rajza,  
párizsi mozgalmi tevékenységének, az Union  
Anarchiste-Communiste-beli szereplésének és  
annak feltérképezése, hogyan jutott el a Francia  
Kommunista Pártba való felvételig.

A másik lényeges része József Attila párizsi  
portréjának a költő megismerkedése, találkozása  
a francia költészetrel. Részletesebb elemzést ol-  
vashatunk József Attila Villon-élményéről,  
Rimbaud, Cocteau és Apollinaire hatásáról. Az  
európai és magyarországi avantgarde történetének  
követését most a szürrealizmus vázlatával foly-  
tatja Szabolcsi Miklós.

A kötetet záró fejezete „A magyar irodalom  
változása a párizsi tartózkodás idején” címet  
viseli, voltaképpen keretezi a monográfiát. Vissza-  
tér Magyarországra, ahogy költőnk is ezt tette és  
vázolja azt a helyzetet, amely hazatérésekor

fogadta. Ekkor kapja az olvasó József Attila és az avantgarde kapcsolatának legátfogóbb összefoglalását: a monográfia egésze bizonyította, hogy József Attila a korábban feltételezettnél tudatosabb volt, átfogóbb marxista felkészültséggel rendelkezett, mint korábban gondoltuk. Találkozása a modern irodalom irányzataival szándékos volt: „Mivel József Attila és barátai egy *forradalmi*, osztályharcos új művészet formáit keresték, osztoznak abban az általános vélekedésben, amely akkor avantgarde-ot és forradalmi művészetet egyenlőnek tekintett.” (733. l.)

Összefoglalóként megállapíthatjuk, hogy az *Érik a fény* megjelenése nemcsak a József Attila kutatásnak, hanem a magyar irodalomtörténet-írásnak szélesebb értelemben is jelentős eseménye: számos olyan módszertani eljárást dolgoz ki, alkalmaz a gyakorlatban, amelyek elterjedé-

sével jelentős előrelépés történe tudományunkban.

József Attila életművének kutatásában pedig véleményem szerint elsősorban az a jelentősége, hogy először hoz létre olyan koherens tudásbázist, amely a maga komplex folyamatában értelmezi a költő életét, környezetét és műveit. De nem lezár, hanem sokkal inkább felnyit, alapot ad a további kutatásra, többféle speciálisabb megközelítésre is. A kötet olvasmányos, jól fogalmazott szövege, modern, a kötet vaskossága ellenére is tömören megfogalmazott elméleti tézise és kitűnő elemzése miatt remélhetőleg nemcsak a szakembernek, hanem az irodalmat oktató pedagógusoknak is munkaeszkövévé válik.

Bókay Antal

## JÓZSEF ATTILA ÚTJAIN

Tanulmányok. Szerkesztette Szabolcsi Miklós és Erdődy Edit. Bp. 1980. Kossuth K. 463 l.

A költő 75. születésnapjára megjelent tanulmánygyűjtemény célját és válogatásának szempontjait Szabolcsi Miklós előszava pontosan megadja. Az „újabbban megjelent” (az első 1967-ből való, az utolsó 1979-ből), változatos tárgyú, különféle módszerű írásokból gyűjtöttek össze egy kötetre valót annak bizonyosságául, hogy a költő életműve eleven örökségünk, és hogy elemzésében, vizsgálatában megszakíthatatlanul születnek új eredmények. Az Életünk-től a Vigília-ig sok folyóiratból válogattak: négy írást a Kortárs-ból, három az ItK-ből, egyet-egyét a többiből (Jelenkor, Magyar Tudomány, Tiszatáj, Új Symposion, Valóság).

A kötet – nagyjában az életmű időrendjében – egyaránt közöl esszéket, életrajzi és szövegmagyarázó adatokat, értelmezéseket; Rónay György és Danyi Magdolna tanulmányait kivéve a kései, a harmincas évek József Attilájának jobb megismeréséhez. Elkerülhetetlenek a párhuzamok, sőt ismétlések, de nemegyszer az ellentmondó vélemények is. Szabolcsi (147) és Vas István (166) pl. egyaránt főfigyel Kosztolányi költészetének József Attila kései lírájában érvényesülő hatására. Többen utalnak a „semmi” kérdéskörére. Gyertyán Ervin – Vágó Márta nyomán – elképzelhetőnek tartja e motívumban az egzisztencialista filozófiával való ismerkedés lecsapódását (111); Vas István inkább Kosztol-

ányival hozza kapcsolatba (160), és azt hangsúlyozza, hogy József Attila a lét és a semmi szembenállásán való vívódásával megelőzte Sartre híres művét (*L'Être et le Néant*) (164). Vas István is (163), Tverdota György is boncolgatja a „táguló világ” képzetét (407) és a „véges végtelen” kifejezés eredetét (163, 414). Mindketten foglalkoznak a költő úrélményével is (164, 421; sőt Bokor László is utal rá: 323). Valószínűleg igaza van Tverdótának, amikor a test és lélek ellentétének a léggömbhasonlattal való kifejezésében („*Költők és kora*”) Bergson hatását látja. De talán a rokon madáchi sor is („ugranám, nézd, de testem visszahúz”) bejátszhatott.

Bár a jubileumra külön verselemzőskötet készült (e sorok írásáig még nem jelent meg!), magától értődik, az életmű vizsgálatának alapvető módszeréből következik, hogy ebben a gyűjteményben is számos versértelmezést találunk. Kár, hogy a kötet semmiféle indexet nem tartalmaz, pedig a névmutatón kívül (amely pl. Hörderlinnek a 106. és 357. lapon való említéséből tanulságos párhuzamot tenne lehetővé Féja Géza és Remenyik Zsigmond között) elsősorban a tárgyalt versek címmutatója nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az itteni eredmények könnyen épülhessenek be a József Attila-kutatásba, ösztönözhessek az életműbc. való további elmélyülést. Olykor néhány mondatnyi észrevétel, megjegyzés

is figyelmet érdemel egy-egy versről. Terjedelmesebb elemzéseket találunk a következőkről:

- A csoda* (76–79) Rónay György  
*A kozmosz éneke* (171–197) Danyi Magdolna  
*Bukj föl az árból* (267–273) Beney Zsuzsa  
*Erőének* (66–69) Rónay György  
*Falak* (50–53) Rónay György  
*Kései sirató* (213–240) Sárközy Péter  
*Kirakják a fát* (133–151) Szabolcsi Miklós  
*„Költőnk és kora”* (152–170) Vas István  
*Kukoricaföld* (56–57) Rónay György  
*Medvetánc* (2-1–209) Tamás Attila  
*Nem emel föl* (273–278) Beney Zsuzsa  
*Rög a röghez* (62–66) Rónay György  
*Tanulmányfej* (57–61) Rónay György

Egyre gyakoribb tünet: a verselemzők a ki- szemelt vers jelentőségét – egyben választásuk megokolását – azzal igyekeznek fokozni, hogy bizonygatják: a tárgyalt vers valamiféle összege- zés, szintézis. Ilyennek ítéli Danyi Magdolna *A kozmosz énekét* (184), Tamás Attila a *Medve- táncot* (209), Sárközy Péter a *Kései siratót* (238). Valójában arról van itt szó, amit József Attila így fogalmazott meg: „a mű világának minden pontja archimédeszi pont” (JAÖM 3: 97). Azaz minden valamirevaló versből – csöpp- ből a tenger – kikövetkeztethető szinte az egész életmű természete: egyetlen pontból fölfejthető a teljes mű szövedéke. Egy kicsit minden vers összegezése az addigiaknak, egyben kiinduló- pontja a továbbiaknak. Szem a láncolatban.

Az értelmezések fő eszköze a költői motí- vumok összefüggéseinek megjelése, a versek halvány rajzolatán e motívumok hálózatának tussal való kihúzása. A leleményes szöveg- magyarázókat azonban a talán os költői fogalma- zások többértelműségéből fakadó sokféle lehető- ség nemegyszer elcsábítja. Némelyek túl tágan értelmezik a motívum fogalmát: úgyszólván ennek tekintenek több versben előforduló egy- egy azonos szót is. Ha így volna, a nagyon várt József Attila-szótárral meg is oldódnék a motí- vumvizsgálat: a szócikkek egy helyre hordanák az azonos helyeket. Holott ez csak – alig nélkülöz- hető, bár rég nélkülözött – segédeszköz lesz majd az elmélyülőbb kutatásokhoz. „József Attila köl- tészetének egyik jellemzője a versei közt fennálló rendkívül erős tartalmi és motivikus összefüggés” – írja Beney Zsuzsa (247), de azt hiszem, kisebb- nagyobb mértékben ez minden költőre érvényes. Mindegyiküknek megvannak az ismétlődő képeik, kedvelt szavaik, kifejezéseik; Szabolcsi szavával: „kísértő képzeitek” (135), amelyek különféle

helyzetekben vissza-visszatérnek alkotásaikban. Kétszer senki sem léphet ugyanabba a folyóba: az azonos szó, kifejezése, kép sem lehet tökéletesen azonos az új szövegekörnyezetben. Ahogy a moz- gófilm több tucat, egyenként alig észrevehetően apró cmozdulást rögzítő állókép egymásutánjá- ból jön létre, a motívumok fejlődése is egymás- hoz képest vizsgálva vehető észre. De lehet-e motivikus összefüggést látni a kincssel vagy az étellel teli fazék között – csak a *fazék* szó azonossága alapján; avagy a *réz* újbóli elő- fordulása miatt a „*réz kerek virága*” és a költő „*rézhomlokú*” ánya között (207)? Nem látok ilyen kapcsolatot a Tamás Attilától *fog- és körömmotívumnak* minősített képek között sem (204). A *medvéről* ő maga mutatja ki (203–204), hogy külső azonosságuk (lánccon totyog a *Hazám- ban*; láncos, táncos a *Medvetánc*-ban) ellenére értelmük szögesen ellentétes: a *Hazám*-ban negatív: elutasított szerepű; a *Medvetánc*-ban pozitív: a költészetének teljességéről vallomást tevő szócsó.

A túlzott logikai igény érzésem szerint gyak- ran jut el olyan következtetésig, amely még az alkotó tudatalattijában sem érvényesíthetett. Így vagyok a *Medvetánc* értelmezésével, s ebből következően a kérdésre (*Miért épp a Medvetánc lett kötetcímadóvá?*) adott felelettel is. Túl sok ebben a föltételezés, a *mintha* (210). Meg- győződésem szerint e versnek kötetcímmül való kiválasztása nem volt ilyen bonyolult, ahogyan Tamás Attila megpróbálta reprodukálni. Sokkalta inkább a hasonló, népi groteszk ihletésűek között a költőnek kedves vers (primus inter pares) rövid, tömör címe kínálkozott alkalmasnak kötetcímmül.

Szintén erőltetettnek vélem Sárközy Péternek azt az igyekeztét, hogy a *Kései sirató* kapcsán a költő és a Mama kapcsolatának általánosan el- fogadott képét a minden áron való újat mondás igézetében kétségessé próbálja tenni. Azt a mindennapos tény, hogy a legszeretőbb anyja is olykor-olykor meg is veri szófogadatlán gyer- mekét, úgy torzítja el, mintha a Mama sohasem szerette volna fiát, és József Attila nem a Mama halála után, hanem szeretéssel az ő életében szenvedett volna a szertess hiányától. Az anya iránti érzés ambivalenciájáról Beney Zsuzsa is beszél (265), sőt hasonlóképpen az apáról (az Istenéről) Szőke György (290, 293); ők azonban nem akarnak ezzel többet mondani a mind- annyiunkban működő lélektani törvényszerűség érvényénél. Valamennyiünk, akik anyánkat el- vesztítettük, a költővel együtt kívánnánk: „Be örülnék, ha megverné mégegyszer!” Ma én is

derűsen emlékszem vissza, elismervé gazságaimat, hányszor kaptam ki anyámtól. Sohasem éreztem értük „szeretethiányt”. Sárközy még a *Levegőt!* ismert sorait is úgy idézi, mintha benne egy-értelműen az anyától elszenvedett verés emléke volna: „Pedig hát engemet / sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket . . .” (214). Holott más helyek („ezek idegenek”; „idegenben löknek, vernek”) azt teszik valószínűbbé, hogy itt is öcsödi emlékeire utalt a költő. Az *Iszonyat*-ban bukkan föl – úgymond Sárközy – először a *mama* szó. Idézi is:

A kislány hétéves. Kiszökne,  
s itt benn ugrálni sem lehet.  
A mama lelkére kötötte  
ezt a dögöt, a gyermekét.

Nem állítja Sárközy, de az ellenkezőjének kimondása híján azt sugallja, mintha a 4. sor megfogalmazása az anyáé lett volna. Mintha a Mama bízta volna Etusa e szavakkal Attilát. Holott ez a hétéves Etus agyában született így meg: rábizott öccse miatt nem mehet játszani, ezért ez a kegyetlen, durva, de ilyen korú gyermektől nem szokatlan fogalmazás. Szabolcsi Miklósnak mint szerkesztőnek dicsérendő erénye, hogy Sárközy tanulmányának e kötetbe való beemeléseiben nem zavarták a vele keményen pörbe szálló bekezdések. Keményen, de igazságtalanul. Sárközy „bizonyító eljárása” (229) ugyanis nem meggyőző. Senki sem rajzolt „idilli családi képet” a József család belső életéről; nem is tehetné, mert a költő írásaival szegülne szembe. Ám a másik véglet, amelyet Sárközy szeretne elfogadtatni, sokkal inkább „fikció, legenda” (214). Ha egy-egy versről, amely a korai életműben az anyát említi, ki tudja is mutatni, hogy szoros értelemben nem anyavers, azt nem veszi figyelembe, hogy a költő mégis miért emlegeti már ekkor ennyiszor az édesanyját, ha „a halála sem rázza meg különösebben” (uo.). Az igaz, hogy „az idő múlásával mind erősebb és előbb lesz a keserű gyermekkor és az anyai szeretet hiányára való rádöbbenés” (uo.). De erőltetett szembeállítás a gyermekkori és a fölnoftként kapott sebeket. A kései költészetben megszaporodó anyaverseket a társadalmi kudarcok (nem utolsósorban a pártból való kirekesztés) mellett összefüggésbe hoznám pszichoanalitikus kezelésével is. „Feltámad az eltemetett gyermekkor” – írja Beney Zsuzsa (257), majd ismét utal rá (275), bár mindkét alkalommal csak röviden, éppen azért, mert ez annyira természetes és ismeretes, hogy bővebb tárgyalást nem is kíván. Sárközy szerint a *Kései sírató* a

költőnek utolsó igazi „kiáltozó” verse (238). Holott a *Nagyon fáj* és ez ennek a versfajának nevet adó *Kiáltozás* még ezután született.

Megvallom, Beney Zsuzsa elemzésének (*József Attila két késői versének Isten-képe*) némely pontját nem tudtam követni. Abban egyetértek vele, hogy József Attila Istene több mint apátóló (243), de nincs abban semmi lebecsülendő, ha életében, költészetében betöltött ilyen szerepét (a kóros én = Isten azonosítás mellett) kellően hangsúlyozzuk. Nem véletlen, hogy amiket ő Isten-versekként, ugyanazokat Szőke György apaversekként értelmezhet (289). Szőke György itteni tanulmánya előtt egyébként ezt az értelmezést már Szigeti Lajos (József Attila apaversei és „felismerés”-versei. – Szegedi Bölcsész-műhely '77. 231–258) kifejtette. Mind Beney Zsuzsa (271), mind Szőke György (287) utal a kései versekben megmutatkozó *aránytalanság*- (kicsinység-) képzetre, amelyet a *Szabad-ötletek jegyzéke* és több más vers alapján, nagyobb anyagon, szintén Szigeti vizsgált (*Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 16. köt. Szeged, 1978. 139–179). Tanulmányainak valamelyike helyet kaphatott volna e kötetben.

A gyűjteményből stílusával, hangnemével és magabiztos ítélkezésével egyaránt kirí Stark András és Bókay Antal dolgozata (*„Köztetek lettem bolond”*), bírálat Bak Róbertnak a költő halála után közvetlenül készített patográfiájáról. József Attila betegségével a kötetben többen is foglalkoznak. Mindenki elfogadja a tényt, hogy a költő skizofréniában szenvedett, és a pszichoanalízisban keresett, hasztalan, gyógymódot. Rónay György kötetcímadó tanulmányában – teljesnek szánt, a szerzőjének halála miatt félbeszakadt pályakép elején – a korai versek, nevezetesen *A csoda* kuszált képalkotásában már fölismeri a betegség első tüneteit (79). Beney Zsuzsa a *Medáliák*-ban (256). Rónay „kissé kancsál, de nem egészen téves fölismerésnek” minősíti a költőnek imént tanulmánycímként már idézett szavait: „köztetek lettem bolond” (22). Gyertyán Ervin Révaival vitázva fejt ki higgadt, józanul meggyőző álláspontját. Ő sem fogadja el Bak Róbert magyarázatának minden pontját, a társadalmi felelősség teljes elhárításának kísérletét. De a betegségnek egészében környezeti, társadalmi okokkal való magyarázata sem hihető: „S az alkati végzet, determináció tagadása nem zárja ki az alkati diszpozíció, hajlam meglétét, amelyből a társadalmi diszpozíciók előhívhatják, konkretizálhatják a betegséget . . .” (108). Agárdi Péter hivatkozik Fejtő Ferencre, aki már 1937-ben

máig érvényesen állapította meg: a költő versében művésziileg legyőzte saját árnyait és a freudizmus egyoldalúságait (451). Szabolcsi Miklós pedig a kései nagy versekben éppen ezt a betegségen való győzelmet hangsúlyozza (141). Bokor László hazagöltő, posztumusz tanulmányának itteni részletében Szerb Antal nyomán a betegség költői hasznáról beszél: a gondolatársítás váratlanságából, különlegességéből fakadó előnyről; és Szabolcsival csaknem azonos szavakkal „gyönyörű művészi győzelemnek” könyveli el az így született nagy verseket (323).

Stark és Bókay manapság szokatlan, gunyos hangú vitáirátában a védekezni már nem tudó Bak Róbert minden állítását, nemegyszer kifacsarásuk árán is, cáfolni igyekeznek. Kiindulópontjuk meghökkentő: „Valójában – elemzésünk szempontjából – teljesen mindegy, hogy költőnk skizofrén volt-e vagy sem...” (350). Az így öncélúnak vallott elemzésük voltaképpen azonban arra épül, hogy a költő nem volt beteg, csupán környezete bélyegezte, s ez a megbélyegzettség kergette öngyilkosságba. A szerzők Erwin Goffmann 1963-ban kiadott *Stigma* című művének sajátos „minősítélméletét” húzták rá József Attilára, mit sem törődve azzal, vajon ez a Prokrusztesz-ágy nem csonkítja-e meg mind a költőt, mind a művét. Tetszetős ötlet, itthon még nem ismerik, újat lehet vele mondani – vélhetők a szerzők. Csakhogy a stigmatizációs elmélet alkalmas szempont lehet József Attila kórlefordításának megértéséhez, de csak mint egy a sok közül. A zsenialitásával is, forradalmi nézeteivel is, de nem utolsósorban betegségének csalhatatlan jeleivel is „szabálytalan”, „rendhagyó”, „deviáns” költőnek a betegségére bizonyára visszahatótt, súlyosbíthatta is, amikor érezni kezdte a „bolond” stigmáját. Hogy e legalább háromféle eredetű stigmatizáció milyen arányban eledyedt a környezetében, megállapíthatatlan, de keveredésükért nem lehet felelőssé tenni sem szűkebb, sem tágabb környezetét: sem barátait, ismerőseit, sem a társadalmat. Egyáltalán nem mindegy, hogy József Attila valóban beteg volt-e, tehát stigmatizáltságának volt-e valódi alapja. S minthogy volt, nem róható föl senkinek, ha e ténnyt megállapította. Nemcsak Bak Róbert, hanem rövid találkozásuk alkalmával Thomas Mann is (98), aki így szerzőink sémája szerint szintén „stigmatizáló”. Gyertyán Ervin azonban jogosan menti föl Vágó Józsefet is az esetleges vád alól, hogy ellenezte lányának házasságát a költővel (uo.). „A kibicnek semmi se drága” – idézte a pesti szólást, mintha sejtette volna, hogy

akad két szerző, aki e kibicszerepre hamarosan vállalkozik.

Hibáztatják a szerzők Bak Róbertet, amiért „kettéhasította” József Attilát: különbséget tett a beteg ember és „a betegségtől nem érintett költő” között (337). Most idéztem Fejtőt, Szabolcsit, Bokort, Szerb Antalt, amint a betegségen győzedelmes költőről szóltak. Szabolcsi még ezt írta: „Semmi okunk sincs tagadni a betegséget; erre annál kevésbé van szükség, mert a betegség csak személyiségében tett kárt, nem költészetében” (107). Vas István meg ezt: „A költő gyöngye volt, beteg és széthulló. De a versei ezekben az utolsó hónapokban is erősek, épek, összefogottak” (153). Áttételezen ugyan, de szintén erre vonatkozik Beney Zsuzsa megállapítása is: „Felelőtlenség lenne arról beszélni, hogy a Gyömrői Edítchez fűződő kapcsolat hogyan befolyásolta – befolyásolta-e egyáltalán – a költő betegségét; azt azonban, hogy költészetének milyen gazdag kibontakozásához vezetett, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül” (256–257).

Bak a betegség tünetének fogta föl a költő kapcsolattartásának gyöngeségét, Judittal való együttélésének mulékonyságát. Szerzőink ezt így hibáztatják: „a társadalmi meghatározottságú szükségyszerűséget az orvosi paradigma jegyében metafizikus szükségyszerűséggé változtatja” (341). Rónay György ugyanerről tényszerűen és közérthetően leírta már: a költő igaztalan volt Mártához, igaztalan Judithhoz: „Nem azért, mert komisz ember volt, hanem azért, mert beteg ember volt” (35). József Attila maga is tudta: „Költő szerelme szalmaláng...”

Lehet, hogy Bak hitt a Lombroso-elméletben, bár szövegéből ezt egyértelműen nem lehet kiolvasni (342). Vannak egészséges zsenik, és vannak beteg zsenik. A beteg zsenik művében ott munkál a betegség is; erre utalt már Szerb Antal, Rónay György, Gyertyán Ervin, Szabolcsi Miklós és Beney Zsuzsa is. A lángész kétségkívül önmagában is szabálytalan („stigmatizációra predestinált” – ahogy szerzőink írják) alkat, és ha beteg, kétszeresen az. Ez azonban nem jelenti e kétféle rendkívüliség („deviancia”) azonosságát. „Bár az a feltételezés aligha vitatható, hogy a művészi érzékenysége nem mindig és nem feltétlenül kívánja meg a szó hétköznapi értelmében vett pszichikai normalitást” – értek egyet Gyertyán Ervinnel (109). Ahogyan maga József Attila a másik devianciapárról vallotta: „Neurózis és forradalmiság igen sűrűn össze is szövődik...” Pontosan erről van szó, és nem többről!

A szerzőpár Bakot előbb *önfelmentő* magyarázkodásban marasztalja el (339), majd „az egész környező világrénd” fölmentésével vádolja (355). Gyertyán – Révait kiigazítva – már előre választ adott nekik is: „Sem Németh Andor, sem Vágó József vagy József Jolán, sőt feltehetően a szakmailag elfogult dr. Bak Róbert sem szerettek annyira a Horthy-rendszert, hogy ilyen körmönfont módon, összefogva törekedjenek a felmentésére” (109).

Stark Andrásnak és Bókay Antalnak Révai merev szemléletét nyugati importból való sémák erőltetésével újraélesztő magyarázata ellen már első megjelenésekor többen óvást emeltek. Antal Gábor és Garai László, valamint Gerevich József vitaírásainak célszerű lett volna itt is helyet adni, akár a szerzőpár válaszával együtt is (Valóság, 1979/11). Sőt hasznos lett volna Varga Ervinnek valamennyi idevágó írásnál nehezebben hozzáférhető patográfiáját (Ideggyógyászati Szemle, 1966. 195–204.) szintén újra közölni.

A szerzőjük vagy címük szerint még nem említett tanulmányok közül ki kell emelnem Bokor Lászlót (*József Attila művészetéhez*), amely sokat ígérően, részletesen (talán nem eléggé részletesen) tekinti át a költő képalkotásának, gondolatártsító módszerének és nyelvének sajátosságait. Tasi József értékes, József Attila költészetét is mélyen befolyásoló adatokat hoz a Bartha Miklós Társaságban 1932-ben, második ízben játszott tevékenységéről. Tverdota György József Attila lírájának kozmológiai vonatkozásait tárgyalja sok finom megfigyeléssel. Ifj. Gazda István pedig azt derítette ki, hogy József Attilát a relativitáselmélettel, amelyről főként leveleiben tesz különös észrevételeket, Fényes Samu tudományszerűsítő tanulmányai ismertették meg. Agárdi Péter tanulmánya (*Mozaikok a két világháború közötti marxista kritika József Attila-képéből*) Fejtő Ferencnek, Veres Péternek és Darvas Józsefnek a költőről tett nyilatkozatait vizsgálja végig. Figyelemre méltó Benjámin László tanúsága: nyilvánosan, még 1935-ben, egy szociáldemokrata gyűlésen Veres Péter szájából hallotta először József Attilát Adyval egy sorban emlegetni (458). Agárdi pedig ezt szűri le: „Kevesen fogalmazták meg olyan maradandóan a József Attila-i teljességet, mint a forradalmár Veres Péter” (460).

A kötet rengeteg értékes megfigyeléssel, pl. verstani észrevétellel (44, 155, 167–169, 194) gazdagítja a József Attila-kutatást. A textológiai megjegyzések közül elsősorban Stoll Bélának bizonyítékokkal megtámogatott javaslatát

bocsátom az irodalomtörténeti közvélemény elé elfogadásra: a töredékeknek minden kritikai kiadásban az egységes időrend megfelelő helyén kell szerepelniük, nem pedig külön csoportban (299). A kritikai kiadás műértelmező hozadékaról az esszéista Rónay György tesz bizonyosságot, amikor kiemeli, hogy az 1922 és 1924 közötti költői fejlődésről a versváltozatok egybevetése, az átdolgozások tanulmányozása tanúskodik (57). Rónay kijavította a kritikai kiadás sajtóhibáját (*öregem*) a helyes (*öregen*) alakra (62). Stoll Béla pontos olvasata nyomán pedig már nem *Gonosz*, hanem *Gondos gazdám* a helyes szöveg az idézetben (149). Vas István fölismerése is tanulságos: „József Attilánál ugyanis az írásjelek alkalmazásában is kemény logika működik” (167). Ugyanő hívja föl figyelmünket az idézőjel szerepére a „*Költőnk és kora*” címében (170). Idézőjelben van egyetlen közlésében a „*Lebukott*” című vers is: itt is van rendeltetése az idézőjelnek, bár egészen más: most nem iróniát akar vele kifejezni a költő, hanem az átvitt értelmet. A mai olvasó számára ez már természetes, de a harmincas években még különleges jelentése volt e szónak: munkásmozgalmi, rétegnyelvi jelentését érzékeltette az idézőjellel a költő. Ezt a verset – mint Tasi József kiderítette (393) – Füredi Józsefnek, a munkásmozgalmában talált jóbarátnak kérésére írta a költő.

Megszívlelendő Szőke György indítványa: *Az istenek hálnak, az ember él* című bírálatában József Attila sajtóságosan ártírt egy Babits-versszakot: ennek is ott a helye József Attila összes versei között (281).

Érdekes adalék *A Danánál* keletkezéstörténetéhez, amint Lengyel András összeveti Brichta Cézár *Én őseim*... című versének néhány motívumával (309–310). Ezt azóta megtoldotta egy Illyés-versben talált párhuzammal is (Üzenet, 1980/8).

Külön érdeme szerzőknek, szerkesztőknek, hogy a költőt immár nem tekintik tabunak; le merik írni, ha magatartásában, költeményeiben valamit helytelennek, rossznak tartanak; bírálni merik a klasszikust is (64, 68, 113, 119, 197, 384).

Néhány pontatlanság zavar. Jó lett volna, ha Bokor László és Gazda István először megjelenő írásainak keletkezési idejét föltüntetik a szerkesztők. Sárközy Péter dolgozata nem az *Irodalomtudományi*, hanem *Irodalomtörténeti Közleményekben* jelent meg, s ha másutt megadják a lapszámot, itt is közölhették volna (242). József Attila első kötetének nem *A szépség koldusa*,

hanem a *Szépség koldusa* a címe (284). Nem *ő*-zés, hanem *ö*-zés a nyelvjárási sajátosság (326). Bokor László idézetének forrásául csak a Századok van föltüntetve (328); azt hihetné az olvasó, hiányzik a kritikai kiadásból, holott benne van, sőt ott hozzáférhetőbb (JAÖM 3: 14). Ki kellett volna a szerzőket javítani: Bak Róbert, Hatvany Bertalan, Fejtő Ferenc, Ignó Pál és Remenyik Zsigmond nem 1937. december 3-án látogatta meg József Attilát Szárszón, hanem 2-án; s a költő nem 4-én lett öngyilkos, hanem 3-án (358). József Attila pöreinek anyagát Rejtő-nél teljesebben tette közzé Hajdú Tibor és Rákosi Sándor a Párttörténeti Közlemények 1958. évi 1. számának 190–214. lapjain (397).

A költő 1925 októberében nem „ismét” érkezett Bécsbe (431), hanem először.

Néhány sajtóhiba is zavaró. A 38. lap 2. bekezdésének 4. sorában az *s* kötőszó után hiányzik az *úgy* szócska. A 123. lap 2. bekezdésének 8. sorában *ahhoz* helyett *addig* a helyénvaló. A 397. lap 4. jegyzetében nem *Páczor*, hanem *Pásztor* József a szerző. A 464. lapról lemaradt a 27. jegyzet.

Ha szokatlan is, időnként szóvá kell tennünk – Horváth János szellemében (Tanulmányok. 1956) – értekező stílusunk gyarlóságait. Meglep, hogy kitűnő stilisztika íróink, költőink nyelvében is mennyi a járványos szeplő. Ilyen az az elharapózott szokás, hogy ragozott címekhez újabb ragokat illesztnek (*A nagyvárosokat*-ból, 30; *Nem én kiáltok*-ban, 57; *Hirdetőszloppal*-ra, 72). Ha írója maga olvasná föl, rögtön rájönne az ilyen alakok képtelenségére. Tele van a gyűjtemény a tötő-nyelv torzalkaival (viszonya... félreértéssel *terhelt*, 70; nem megnyugtatóan *megoldottak*, 84; *feltételezett* a jelenlét, 244). Sokan használják a jelenidejű *volna* helyén a jövőidejű *lenne* alakot (76, 256, 418). Élnék olyan divatszavakkal, mint *kötődik* (76),

*felerősít* (92), *biztosít* (240). Az elvont fogalmazás tükré az *alapozódik* (337), *értelmeződik* (346), a két lapon háromszor is előforduló (magyarázatot, funkciót, bizonyítást) *nyer* (347–348). Főlőslegések a kötőhangzók az *érthetőek*, *élvezhetőek* többes számában (126). Főlősleges az *sz* a magyarul ejteni is, írni is *s*-sel szokásos distinkcióban (206). Szakmai zsargon a *-nál*, *-nél* rag funkcionális túlterhelése: József Attilánál (119, 160) e változatos kifejezési lehetőségek helyett: József Attila gondolkodásmódjában, költészetében, verseiben, életművében, írásaiban, eszmerendszerében stb. Mindezek helyett állandóan és szürkén ezt írják irodalomtörténészeink: Adynál, Juhász Gyulánál, Németh Laszlónál, József Attilánál.

Sok a főlősleges idegen szó is. Holott senkit sem hat meg a tudományosság látszatának ez a torz szokása. Íme egy példamondat: „Bak Róbert tanulmányának lineáris interpretációja alapján a következőkben kísérletet teszünk a költőt körülvevő szociális dinamika rekonstrukciójára” (349). A kétszeres tagadás általában ugyan állítás, a következő mondat azonban még így sem jó: „Az elmaradt anyai gyöngédség hiányára való rá-döbbenés ezt követően a beteg költőben kényszerképzetté válik” (223). Vagy a jelző (*elmaradt*), vagy a birtok (*hiányára*) főlősleges.

A tanulmánykötet mindezek ellenére jól tükrözi vissza az elmúlt évtized József Attila-kutatásainak eredményeit. Jobb lett volna ugyan előbb kezünkbe vennünk Bokor László negyedszázadnál régebb óta készülő, József Attila fogadtatását, köteteteinek életében kapott visszhangját tartalmazó gyűjteményét, de ez a mostani kötet hozzá hasonló jelentőségűnek ígérkezik a további kutatások ösztönzésében.

Péter László

## BARTA JÁNOS: KLASSZIKUSOK NYOMÁBAN

Estztikai és irodalmi tanulmányok. Bp. 1976. Akadémiai K. 496 l.

Egyszerűségében is sokat mond a kötet címe. *Klasszikusok nyomában*. Nem csupán a szerző irodalomtörténeti érdeklődését jelzi, melynek középpontjában a magyar XIX. század áll és szívének oly kedves hőse, Arany János. Hanem a megközelítés módját is jelölheti. Azt az értelmező magatartást, melynek egyaránt sajátja az alapos tárgyismeret és a szigorú ítéletkezés. Hiszen a kettő

végül is egy, mondhatja Barta, joggal – s együtt a klasszikus elődökkel.

Korunk mintha más eszményeket követne. Már-már egy lépést sem tehetünk anélkül, hogy aggályosan előírt értékrendbe ne botlanánk. Kötelezőnek vélt rangsorok merevítik el tudatunkban jelenünk s még inkább múltunk irodalmát. A kikialtott nagyságokat csak hódolat illeti meg,

érzékenységünket állítólag a lelkendezés bizonyítja. Bár a különféle értékrendek nem vesznek tudomást egymásról, mindegyik széles társadalmi konszenzusra hivatkozik. A tudománytól pedig elvárják, hogy a kinyilvánított „igazságokat” támassza alá „objektív” érvekkel.

Érthető hát, hogy Barta megközelítésmódja kellemetlennek vagy éppen különcnek tűnik sokak szemében. Semmi sem áll távolabb tőle, mint a kritikátlan lelkendezés vagy az akadémikus óvatosság. Tekintélyes és elterjedt hiedelmeknek tud ellentmondani.

Csokonairól írva nemcsak azt állapítja meg, hogy a debreceni kultúrtáj nem volt még föl-készülve egy ilyen méretű lángelme fogadására és megértésére, hanem azt is, hogy a kicsapátás következményei, a hányattatások s főként a dunántúli kultúrkör megismerése jótékony hatást gyakoroltak művészetére (137–140).

Hasonlóan tárgyilagos – és némelyeket talán megbotránkoztató – megállapításokat olvashatunk Barta könyvében Petőfiről. Akinek lángolásában van „valami korlátozódás is: kompromisszumot nem ismer, de idegen életformák és ideológiák iránt sincs benne megértés... az egész emberiségnek van elkötelezve, de egyes embereket durván meg tud sérteni. Szociális érzékének csak nagy távlatai vannak” (150). Magabiztos hatalom- és hivatástudata, lobbanékony természete a költőt nemritkán zsarnokká tette barátai-val szemben. Különös módon éppen ez, pontosabban a jellegbeli ellentét vált alapjává Petőfi és Arany kivételesen mély, bensőséges kapcsolatának (152–159).

Tolnai Lajosról pedig, akinek írói bátorságát, jelentőségét Ady és Móricz elstietett véleménye nyomán messze túlbecsülték és túlbecsülik, Barta meggyőzően bizonyítja be: regényei vigasztalanul sötét atmoszférájáról, a világgá kiáltott sérelmekről s pályája megtöréséről is Tolnai torzult személyisége tehet inkább, mint környezetének értetlensége vagy rosszindulata (323–332, 361–373).

Barta tehát nem sokat törődik a „megállapodott” véleményekkel, sőt mintha egyenesen kedvét lelné a legendákat oszlató szerepkörben. A tagadás és felülvizsgálás gesztusa gyakori írásai-ban. Megközelítése a kritikai tevékenységre emlékeztet inkább, mint a hagyományos értelemben vett irodalomtörténeti munkára. Műveiben még az aprólékos adatolást is a pontosító szándék irányítja, s az értelmezés izgalma, az ítélezés öröme fűti át.

Tagadhatatlan előnye a pontosító-vitázó eljárásnak, hogy szellemi társsá emeli az olvasót és időszerűséget kölcsönöz a távoli múltat idéző tanulmánynak is.

Meglepő, hogy mennyire frissnek hatnak a kötetbe fölvetett régi szövegek is. Az 1925-ben írt Bánk bán-értelmezés (Barta első irodalomtörténeti publikációja), a harmincas évek derekán készült Vörösmarty- és az évtized végén született Kosztolányi-tanulmány. (S tegyük is szóvá egyúttal, miért kellett a Vörösmartyról szóló szöveget erősen megrövidíteni? Nem-marxista nézőpontja, terminológiája miatt? Ennyire nem bízhatunk az olvasók érettségében?)

Érdekes olvasmányok. Sok új szemponttal, sok találó megállapítással. Megtudjuk, hogy Gertrudis ártatlan, bár nem erkölcsös; tetteit kizárólag a családi becsület féltése vezérli (386). Bánk bán tragikus sorsában nem kis része van a bojóthi nemzetség (Mikhal, Simon és Melinda) balvégzetének (394). Vörösmarty számára a nemzeti közösség adja azt a felszabadító és védelmező környezetet, létezésintert, érvényesülési kört, amit Berzsényinek az intim-szféra (427). Kosztolányi világképére az jellemző, hogy a szűkösségből csinál erényt. Egyetlen megkötöttséget ismer el a földi létben: a vitalis-vegetatív létezés könyörtelenségét. Nem hisz a földi létén kívül semmiben, csak a maga hitetlenségében és a tisztánlátás vállalásának, a kimondás bátorságának erkölcsi erejében (448–449).

Barta finom megfigyelései, ötletei helyet kapnak napjaink értekező irodalmában is. A Gert-rudis-jellemzés kiindulásul szolgált Sötér István értelmezéséhez, de a vele vitázó Pándi Pál ellen-véleményéhez is (jóllehet Pándi nem hivatkozik név szerint Bartára, kérdésfeltevése nyilvánvalóan hozzá kapcsolódik). Az intim-szféra jelentőségére Berzsényi költészetében legutóbb Szegedy-Maszák Mihály mutatott rá. A nemzeti küldetés-tudat és a romantikus-metafizikus látásmód összefüggése ma éppúgy a Vörösmarty-kutatás figyelmének előterében áll, mint a halállal való szembenézés és az erkölcsi tartás tartalmának tisztázása a Kosztolányi-kutatásban. (S talán nemcsak Barta megközelítésének időszerűségét jelzi ez, hanem a tudományos vizsgálódások kényszerű kiterőit, megtorpanását is.)

Tanulságosak lehetnek az eltérések is. Így például elgondolkodtató jelenség, hogy az a Barta János, akire közvetlenül hatott az egzisztencialista filozófia, nem érzelkel hasonló hatást Kosztolányinál (ellentétben napjaink közkeletű felfogá-

sával). Számára még nyilvánvaló lehetett, hogy a vitális-vegetatív létezés környörtelenségének, a halál jelentőségének felismerése önmagában nem elegendő a párhuzamhoz a heideggeri Sein zum Tode gondolatával.

Találhatunk persze ezekben az írásokban kevésbé szerencsés szempontokat, megfogalmazásokat is. „A romantika nem más, mint metafizikai érzékenység, metafizikai élményekre való hajlamosság” (416): e meghatározásnak nem az a baja, hogy idealista beállítottságú (mint a könyv utószava állítja), hanem az, hogy túl általános, nem különíti el kellőképp a romantika fogalmát. Nincs-e létmagyarázó, metafizikus célja a barokk vagy a klasszicista művészetnek? Vagy a századelő expresszionizmusának? S néhány lappal később a mítikus, az esztétikai és a metafizikus valóságformák megkülönböztetése (420–421) nem hogy oszlatná, de még növeli is a zavart. Milyen kapcsolat lehetséges ezek között, ha karakterük annyira eltérő? Hogyan vállalhat magára végső-, illetve ósválóságkereső (bölcseleti) szerepet a költészet, ha az „egyetemes elvalótlanítás” (Barta szövegében „irrealizálás”) élményformája jellemzi?

Inkább ötletes, mint meggyőző megállapításnak tűnik az is, hogy Bánk elsősorban Melindával szemben követ el tragikus vétséget (388–391). Barta persze igen logikusan építi fel koncepcióját. Eszerint Bánk tettei sorsszerű következetességgel idézik elő hitvese halálát.

Az első szakasz utolsó jelenetében úgy dönt, hogy inkább a békétlenekhez megy, s így Melindát végső soron kiszolgáltatja Ottó terveinek. Amikor megtörténik a baj, örületbe kergeti hitvesét, megtagadva benne a feleséget és az anyát. Később ugyan megenyhül, sőt Gertrudis parancsa (a negyedik szakaszban) a távozás szándékát ébreszti benne, de azután Melindát Tiborcra bízta, s ő marad, hogy leszámoljon a királynéval. A gyilkosságot követően Bánk nem távozhat el a tett színhelyéről: neki helyt kell állnia a király előtt. Így nem mehet hitvese után, hogy védelmezze. Ottó pedig bosszút áll, és meggyilkoltatja Melindát.

Barta érvelése figyelmen kívül hagyja a drámai történet lineáris kibontakozását. Kizárólag a végkifejlet felől méri fel az eseményeket. De vétkesnek tarthatjuk-e Bánkot, ha nem kerül soha olyan helyzetbe, hogy választania kell Melinda és valami más érték között? Nagy monológiájában (az első szakasz végén) éppen Melinda és a haza összetartozásáról beszél. S ugyanitt egyedül saját élete kockáztatásával számol (a valószínű veszéllyel),

azzal nem, hogy hitvesét baj érheti (aminek veszélyéről nem tud). Kétséges az is, hogy a szerelmi tragédiának súlya nagyobb lenne a politikainál.

De ebben az esetben legalább szembenézhettünk Barta érveivel. Korai tanulmányai ugyanis annyira szűkszavúak, hogy szinte csak a végeredményét rögzítik az értelmező munkának. Néhány kiinduló tételt tartalmaznak (talán a filozófiai fogalmak bevezetésére fordítanak legtöbb gondot) és a következtetéseket. Elfogadhatjuk vagy elutasíthatjuk őket, de nem áll módunkban logikai hibákra vagy irodalmi ellenpéldákra hivatkozni.

Ezért is érezzük némiképp vázaltszerűnek ezeket az írásokat. Egyik jó ötlet követi a másikat s nem egy marad közülük kidolgozatlan. Gondoljunk pl. Barta eredeti megfigyelésére a sorsüldözött, szétzilált bojóthiak szerepéről. Csak sajnálni lehet, hogy nem vizsgálta tovább drámai funkciójukat: azt, hogy sorsuk mintegy példázatszerű a magyarok számára. Előidézük, de akár elháríthatnák is a vézetes fejleményeket.

Barta újabb tanulmányai jelentős mértékben különböznek a koraiaktól. Nem valószínű, hogy a marxista szemlélet elsajátítása írta le a legpontosabban a változás lényegét. Hacsak azt nem értjük ezen, hogy a művészi alkotásfolyamat bemutatásában a társadalmi környezet nagyobb hangsúlyt kap. Vagy azt, hogy az elméleti fejtegetések már nem jeleznek határozott, karakterisztikus filozófiai álláspontot, s kizárólag leíró feladatot látnak el az értelmezésben. (Így pl. a „dimenzió” és a „perspektíva” kifejezések – mintegy a „mű világa” és a „nézőpont” helyett – az 1972-es *Arany János és az epikus perspektíva* című tanulmányban és további két 1974-es írásban – vö. 168–171, 174, 186–187, illetve 193, 197, 200. stb.)

Akkor sem jutunk messzire, ha a vizsgálódási szempontokat vetjük össze. Barta korábban is kísérletező kedvű volt, most is az; már-már zavarba ejtő műfajának változatossága. Az alkatlélektani-karakterológiai megközelítés mellett (melyet ő maga emel ki a kötetbe fölvetett tudományos önarcképben) jelentős szerepet kapott az eszmetörténeti, sőt a szociológiai is (*A Molnár Ferenc-probléma*) korábban, s utóbb az érdeklődés köre az esztétikai és poétikai szempontokkal bővült.

A döntő különbséget talán az értekező magartásának módosulásában kell látnunk. A korai művek szerzőjének figyelme nemcsak és nem elsősorban az irodalmi jelenségekre irányult, hanem

azokon „túl”, azok „mögött” valami átfogó, bizonyosnak vélhető metafizikai értékrendre, melyhez képest mérhető minden, az alkotás is, a személyiség is. Paradox módon az újabb tanulmányok sokkal inkább szólnak az irodalomról és sokkal kevésbé az irodalom lehetősége értelméről. „Szakszerűbb” szövegek ezek. Mintha az értekező szenvedélyét az értelmezésbeli pontatlanságok váltánák ki elsősorban, nem a művek esztétikai értéke.

A hatvanas-hetvenes években írt tanulmányok közül azok az igazán sikerültek, amelyek a tisztázás vagy akár a legenda-oszlatás szándékával készültek (tehát a már említett szövegek: *Csokonairól – magunk között*, *Génuszok találkozása*, *Petőfi és Arany barátsága*, *Egy különös író sötét világa*, *Számvetés Tolnai Lajos körül*), illetve azok, amelyek egy műalkotás vagy egy művészi pálya bölcséleti vagy esztétikai-poétikai gondolatrendszerét tekintik át (*Történefilozófiai kérdések Az ember tragédiájában*, *Arany János és a XVIII. század*, *Adalék Arany irodalomszemléletéhez*).

Barta filozófiai érzékenysége és műveltsége talán a Tragédia-elemzésben érvényesül leginkább. A mű eszmevilágának valamennyi fontosabb rétegét számba veszi és súlyának megfelelő mélységben tárgyalja. Itt csak kettőt emelünk ki a számos eredeti megállapítás közül. Barta helyesen mutat rá arra, hogy a pozitívizmus mellett a romantika hatásával is számolni kell, például a tudományt és művészetet a Tragédia romantikus módon fogja fel (295). A sokat vitatott befejezés nyitottságát a következőképpen értelmezi a tanulmány: „Ádám híres számvetése: a cél halál, az élet küzdelem – Madách és nemzedéke szempontjából szembenézés a történelem nyíltságának, végtelenségének tényével, azzal, hogy ezt a végtelen földi történelmet vállalunk kell, s a küzdő ember folyton megújuló célkitűzéseivel, folytonos önkifejezésével kell értelmessé tennünk.” (301)

Barta megközelítésében a történelem nem csupán befejezett eseménysort és nézőpontok állandó változását-váltakozását jelenti. A történelem: példázat, számunkra van. De a befejezettség pontos tárgyismeretre, a nézőpont-váltás mérlegelő állásfoglalásra kötelez minket. Olvasókat, kritikusokat, irodalomtörténészeket egyaránt.

A műértelmezés koordinátái is adottak: pl. vándortémák, stílusrétegek, értelmezések történeti pályáját kell áttekinteni, hogy ezek alapján a legfontosabbat, az alkotásban megjelenő emberi magatartást megjelöljük. Barta hisz az autentikus

értelmezésben. Az ítéletalkotást merőben racionális jelenségnek tartja.

Meggyőző igazáról, amikor Vajda János *Nádas tavon* című versét, és nem győz meg, amikor Arany János *Az örök zsidó* című költeményét elemzi.

A versélmény több, mint ami ésszerű érvekkel kifejezhető vagy befolyásolható. A versélményben személyiségünk is szerepet játszik. Számolhat vele az értelmező, leírhat és vitathat különféle olvasatokat és mögöttük különféle olvasótípusokat. De nem keverheti a kettőt: az élményt és a szövegszerű hivatkozást. Barta pedig ezt teszi *Az örök zsidó* elemzésében.

Asszociációs lehetőségek, verssorok közötti párhuzamok alapján (221) következtet arra, hogy Arany verse voltaképp „önvallomás” (228): Ahasvérus elátkozott sorsa a terhesnek érzett költői pályát jelképezi (229). Nem világos az sem, hogy a mű végül is drámai monológ-e – mint azt a szöveg szerint Szörényi László, valójában a megjelölt helyen Szegedy-Maszák Mihály állítja (216. – vö. *Az el nem ért bizonyosság* 323, 336 és 338!) – vagy nem az.

Nem kétséges, Barta műértelmezései nagyigényű kísérletek egy újabb szakterület lehetőségeinek kipróbálására és maguk is jelzik szerzőjük tájékozódó készségét, nyitottságát. A kötetbe fölvetett elméleti tanulmányok többségének is ebben látjuk legfőbb érdemét.

Barta úttörő szerepet vállalt a hatvanas évek derekán, amikor az elsők között hangsúlyozta az értékelmélet fontosságát a magyar irodalomtudományban. Két írásában is (*Marxista értékelmélet és esztétika*, *Az érték problémája az irodalomtudományban*) felveti, hogy az irodalomnak és értelmezésének vannak-e sajátos értékszempontjai. Mentegetőzik azért, hogy a gyakorlat felől közelíti meg a kérdést, kifejtetlen hagyva számos elméleti problémát (27). Az ilyesfajta korlátozás mai szemmel nézve már annyira elfogadottnak számít, hogy nem is szorul mentesítésre.

Gondot inkább az okoz, hogy Barta nem eléggé gyakorlati. Mindkét tanulmányban az esztétikai általánosítás szintjén marad. Előbb az átfogó művészi értékeket tekinti át (mint az „őszinteség”, „élethűség”, „eredetiség”, vagy a „szép” és a többi minőség – vö. 18–25), utóbb az irodalmi értékke nyilvánított – az irodalom létmódjából következő – sajátosságokat (sokrétűség, világszerűség, időbeliség stb. – vö. 38–44). Aligha operacionalizálható kategóriák ezek a műelemző gyakorlatban. Feltűnő, hogy

maga Barta sem igen él velük történeti és kritikai munkáiban.

Akad elméleti tisztázatlanság is. Az esztétikai érték nyilván nem azonos az irodalmi vagy a művészi értékkel. Az esztétikai hatás sikerességét jelöli, a (mű)tárgy megjelenésének és a műalkotás megjelenítésének értékességét, míg az utóbbiak az irodalmi, illetve a művészi funkció teljesítéséhez kötődnek. De akkor semmiképp sem kerülhető meg a poétikai összefüggések vizsgálata.

Bartának az értékről adott meghatározása is vitát váltott ki az első cikk megjelenését követően. Az „eszmei” létezés mód önállóként való tételezése valóban túl széles ahhoz, hogy az érték ontológiai helyét megoldja (12, illetve 28). Egyrészt nemcsak az érték „eszmei” létező, másrészt mennyire különíthető el az a szféra a többitől? Barta, helyesen, tiltakozik az értékek és a javak azonosítása ellen (Tugarinovval vitázva), ugyanakkor korántsem helyeselhető, hogy kirekeszti a javak értékvonatkozásait (és nem veszi figyelembe Nicolai Hartmann érvelését, akire pedig hivatkozik). Csak méltányolni lehet, ahogy Barta az értékek nem-szubjektív, általános érvényességét hangsúlyozza, de érthetetlen, hogy miért kell nyomban „objektív”-vá avatni az értékeket? (vö. 11–12, 16–17)

Valójában az értékek sohasem függetlenek az értékelőtől. Termékenyebbnek látszik az a kiindulópont (amely a második tanulmányban

található), hogy az értékelő funkcióból kell származtatni az érték fogalmát (27–30). Ez teszi világossá ideál, érték, norma és minőség összefüggését is. A tudatos előnyben részesítés lehetősége és kényszere teremti meg az értéktudatot, ezt az emberi nyelvhez hasonlóan személyfölötti s ugyanakkor a nyelvnél lényegesen nagyobb mértékben személyes szellemi képződményt.

Barta elméleti munkáiról is elmondható, hogy vázlatosak. Két írásában (az első érték-tanulmányban és az avantgarde esztétikai problémáit elemző szövegben) könyvélménnyel, illetve könyvkritikával indít és egy nagyszabású szemléből bontakozik ki, mintegy széljegyzetek formájában, saját álláspontja. De a vázlatosság és a szemlézés itt nem zavaró. Végül is a kérdések körüljárása és a rendteremtés a legfőbb cél. Az elméletben minden a kérdéscsúszkában múlik, a válaszok szükségképpen banálisak.

Talán nincs is fontosabb a szellemi nyitottságnál, a tájékozódás állandó kényszerénél. Ami Barta János esetében már csak azért is hangsúlyt érdemel, mivel a legidősebb nemzedéknek hovatovább egyedüli képviselője. Valamennyiünknek példát adó képviselője. A *Klasszikusok nyomában* tanulmányai egy félévszázados tudományos életpályát tárnak az olvasó elé. Nemcsak Barta alkotói személyiségének jelentőségét, hanem az egész szakma több évtizedes fejlődését reprezentálják.

Veres András

## TÓTH DEZSŐ: ÉLŐ HAGYOMÁNY, ÉLŐ IRODALOM Bp. 1977. Magvető K. 778 l. (Elvek és utak)

Tóth Dezső épp harminc esztendeje kezdte meg tudósi pályáját. Marxista irodalomtörténet-írásunk ama középnemzedékének egyik legkiválóbb egyénisége, amelyik első írásaival a néphatalom kialakulását követően jelentkezett, az irodalmunk múltját elsőként átértékelő nagyszabású portrémonográfiák megalkotásában jelentékeny szerepet vállalt, s amelyik munkásságában azóta is meghatározónak tartja irodalom és élet, irodalom és társadalom kölcsönhatását, együttmozgását. Majd nyolcszáz oldalas tanulmánykötete, mely 1957-ben első, 1975-ben második kiadásban megjelent Vörösmarty-monográfiáján kívül csaknem minden lényegesebb írását felöleli, nem véletlenül viseli címében kétszer is az „élő” szót. Szóljon akár a reformkorról, akár mai irodalmunkról, művészetpolitikánkról, a szerzőt az

élet érdeklí leginkább, az az eleven, alakuló és általunk is alakítandó emberi lét, amely irodalmunk hagyományának és születő jelenének egyaránt meghatározója.

Tóth Dezső tudósi formátumát jellemezve legcélszerűbb az általa írott Horváth János-tanulmányból kiindulnunk. Ennek kritikai része ugyanis önleplező erejű: amit nagy elődje munkásságából hiányol, abban voltaképp a maga irodalomtörténeszi ars poeticáját fogalmazza meg. Eszerint Tóth Dezső nem elégszik meg az irodalomnak írókra és olvasókra szűkítésével, hanem az emberi lényeg kifejezésre juttatását várja a művészi tudatformától. Az irodalmat a valóságfolyamatok egészében látja és ítéli meg, a társadalmi mozgás szövevényében tükröként és befolyásolójaként: értelmezésében a mindenkori

irodalmi alkotás valaminő módon kapcsolódik az élethez. Nem érdektelen ezt manapság, egyes strukturalista és neopozitivisták irányzatok hatása idején újra elmondani, mint ahogyan ennek kapcsán is változatlanul időszerűnek érzem azt a szentenciát, amelyet a szerző így fogalmazott meg: „... a tartalmat lényegében csak magával a társadalommal, a mű-egész jelentését csak magával az étellel mérhetjük.” Az ő irodalom-eszménye tehát nem meríthető ki pusztán esztétikai-poétikai kategóriákkal (bármily fontosak legyenek is azok!): élet és művészet kapcsolatában Tóth Dezső az élet elsőbbsége mellett tesz tanúságot.

Irodalomkritikai gondolkodásának másik fontos eleme, hogy az irodalmat – esztétikai autonómiájának tiszteletben tartása mellett – mint a mindenkori közgondolkodás tükrözőjét szemléli. Az irodalomban csak azt keresi, ami a valóság egészében adva van – ha esetleg mégoly rejtetten, töredékesen, keletkezésében is. Emellett számára többféle idő összegzője az irodalom: a műalkotás nemcsak a maga jelenidejűségét juttatja kifejezésre, hanem megelőző történelmi korok áramlásait is, mint ahogyan művészi szuggeszióival üzen a jövőnek, felismeréseivel áthatja a holnapot is. Ez a dinamikus értelmezési sokrétűség csupán egyetlen vonatkozásban nyilvánul meg részlegesen: a világirodalom, a külföld kiemelkedő gondolati és művészi eredményeinek hazai recepciója halványabban, néhol inkább csak a regisztrálás szintjén érvényesül Tóth Dezső tanulmányaiban.

A szerzőt egy-egy kor vagy korszakot különböző történelmi fejlődéstendenciáinak összessége, összefüggésrendszere érdekli igazán. S azok a művek, amelyek e kortendenciákat, problémakomplexumokat együttesen megjelenítik. A történetileg-társadalmilag messzelátó, nagy perspektívájú írók állnak hozzá közel, azok, akik távolabbra tekintettek koruknál. Azokhoz az alkotókhoz vonzódik, akik egyszerűsége, magukból igyekeznek teremteni önálló „világ”-ot – szemben a rájuk nehezedező külvilággal. Azokhoz, akik az ár ellen úsznak: Katonához, Vörösmartyhoz, Bajzához, újabb kori irodalmunkban Déryhez, Juhász Ferenchez. Ezzel együtt pedig az egyéni tehetség és a korfeltételek, az alkotói formátum és társadalmi fejlődés dialektikája köti le elsősorban érdeklődését: meddig terjednek egy-egy kor mezőnyében az individuális erő lehetőségei, mit vált belőlük valóra, milyen újat hoz az átlagnormatívákhoz képest, miben nő fölébe korának,

s miben válik annak kiszolgáltatottjává? Ebből következően kedveli az összehasonlításokat, az értékelő társításokat – általuk plasztikusan tűnnek ki a fejlődésfolyamatok, a korok belső mozgása, a bontakozó új jelentősége. Katonatanulmányában például a *Bánk bán* alkotóját Bajzával, Batsányit Kölcseyvel, Kármánt az Auro-ra-körrel veti egybe: az idő haladása és a haladás ideje egyaránt kitűnik ez összevetésekből.

Legfőbb tudói erénye a határozott, karakterisztikus, lényegre törő gondolatmenet, a kiértelt, erős koncepciótudat és logikai érvény, a megfogalmazások pontos és pregnáns jellege, az állítások szilárdsága és világossága, nézeteinek meghatározásszerűen éles kontúrú leszögezése, az ítéletalkotás átgondoltsága és belső koherenciája. Mindezzel együtt pedig nagyfokú értékigény és érték iránti fogékonyság. Tóth Dezső alapvető attitűdje, amellyel művekhez, szerzőkhöz közelít, az, hogy a vizsgált jelenség mennyiben képvisel történelmi, esetleg klasszikus értéket, mi az a gondolkodói szempont, művészi jellegzetesség, alkotói magatartáselem, amellyel a hazai vagy az egyetemes kultúrát gazdagította, mi az a plusz, amellyel a fejlődés folyamatát elmélyítette? Ez a gondolkodói alapállás a szerző szemléleti nyitottságáról vall – nemcsak abban az értelemben, hogy lehetőleg megbecsülni igyekszik mindazt, ami becsülésre méltó, de akként is, hogy az egyes alkotásokat, életműveket szinte mindig össz-irodalmi folyamatok részeként és formálójaként vizsgálja. A rész nála mindig mozaikdarabja az egésznek, illetve egészeknek, az egész pedig része újabb egységeknek: hasadás és egységesülés ellentét-párjaiban szemléli az irodalom világát. Mindehhez tegyük hozzá, hogy az elvi szigor, az elméleti következetesség megbecsülő megértéssel, a kérdésfeltevések koncentráltága az alkotókkal való együttgondolkodás szellemi rugalmasságával párosul.

Éppen nem lebecsülendő emellett az sem, hogy Tóth Dezső kitűnően ír. S nem elsősorban azért, mert jó stilisztika, hanem mert írásai át tudja ömlesztetni azt a feszültséget, amely őt az alkotások nyomán, a problémakörökkel való szembesülés során eltölti. Cikkeiben, tanulmányaiban ott él az élmény, a befogadó tudat vitalitása. Írásai nemcsak racionális beszámoló, hanem válaszok az irodalom „kihívásai”-ra.

Előadása kifejezetten szónokias – benne az érvelő prelegálás, a meggyőzni és hatni akarás, a felismerések terjesztésének és meggyökereztetésének szándéka dominál. A reformkor nagyjaitól igyekezett eltanulni azt a hangnemet és meg-

nyilatkozási módot, mely eleve közönséget tételez fel, azt kívánja megmozgatni–felvilágosítani–eszméltetni, egyszerűen: nevelni. Szellemi habitusának tudatosságából is következik ez, még inkább abból az ugyancsak a múlt századokban meghonosodott felismerésből, hogy az igazságot csak erősíti, ha minél többen osztottnak rajta. Tóth Dezső szívesen él a gondolatritmussal, felsorolásokkal, fokozásokkal, az ismétlések legkülönbözőbb fajtáival – mindazzal a népi eredetű, tehát legáltalánosabb stilisztikai-formálási készlettel, amellyel gondolatait szuggerálhatja. Ennek nyomán csakugyan mozgás és energia fejeződik ki igepárhuzamaiban, expresszív lendület felsorolásaiban. Tükröként annak, hogy nemcsak fejteget, de szüntelenül állást is foglal, nemcsak előad, de érvel, vitázik, leszögez, ítéletet alkot, meghatároz és minősít – azaz maradéktalanul azonosul felismert igazságaival. Érezhetőleg egész szubjektumát mozgósítja igaza érdekében.

\*

A szerző kutatóinknak ahhoz a csoportjához tartozik, akik erős kritikával közelednek a *reformkor*hoz, illetve annak eddigi megítéléséhez is. Erős valóságérzéke, illúzióktól való idegenkedése, komplexségre törő látásmódja éppúgy erre készíti, mint a művészet emberi materiájának érzékelése, a koreszmék történetiségéről kialakított meggyőződése. A reformkori irodalomról szóló legjáva tanulmányai mind e kritikai-korrektív hajlam eredményei: a polgári nacionalizmus hazai kialakulásáról írott dolgozat mellett az irodalmi kritikánk létrejöttéről alkotott elemzés, a Bajza-portré, s kiváltképp az 1975-ben közzétett Vörösmarty-tanulmány, melynek felismeréseit irodalomtörténetírásunk még nem hasznosította eléggé.

*A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban* című, először 1960-ban publikált összefoglalásnak megvolt a maga jelentősége az ellenforradalmat követő eszmei tisztázódás közepette. Tóth Dezső erős hangsúllyal mutatott rá fejtegetéseiben arra, hogy a magyar nacionalizmus ideológiai korlátai nálunk már a polgári nemzettudat kialakulásának korszakában fokozottan, a nyugati polgári fejlődésnél intenzívebben jelentkeztek, hogy polgári átalakulásunk nemesi vezetése következtében e nemzetfelfogásban hathatósan és folyamatosan megnyilatkoztak különböző konzervatív, a külföldtől való elzárkózást hirdető elemek is. E nacionalizmus-tanul-

mány felhívta a figyelmet a feudális nacionalizmusnak negatív vonásaira, azoknak a hazai polgári nacionalizmusban való, virulens továbbélésére. Sokrétűen megvilágította, hogy a polgári nemzetfelfogást megelőzően, majd azzal párhuzamosan élt és hatott idehaza egy rendi fogantatású, eszmileg szűkkörű és parlagi nemzeteszme, amely a forradalmi változásoktól megrettenő magyar nemesség önérzékelésének és társadalomszemléletének adekvát kifejeződése volt. Ezt a provinciális nemzetideált ugyan a reformkori fejlődés kimagasló publicistái sorozatosan éles kritikában részesítették, – de e kritika hevéssége is jelzi, hogy az új, nagyvilág-szemhatáru tudatelemek csak korlátozni tudták az elavult réginek hatékonyságát, megsemmisíteni azonban nem. Az új nálunk nem – mint annyi más vonatkozásban sem – szorította ki teljesen a régit, hanem feltöltötte az utóbbinak kereteit, mintegy szimbioziszba került azzal.

A tanulmány másik jelentős megállapítása, hogy a reformkori nemzetszemléletnek fontos velejárója volt az, hogy a polgárosuló nemesség megosztotta a maga nacionalizmusának fő jellemzőit – mindenekelőtt önnön hagyománytudatát, a történelmi múlt emlékezetét – a néppel. Ennek azután az lett a következménye, hogy a nemesség további társadalmi primátusa révén parasztságunk tudata is fokozatosan rendi tudatelemekkel telítődött, hogy amannak Kőlcsey által oly szigorúan bírált jellemzői, az érzelmi szűkkörűség, a dagály és a provincializmus beszivárogtak a rendiségen kívül állók tudatvilágába is. A hgyományokon való reformkori „osztózás” szükségszerű velejárója, hogy nálunk sokáig az a patriarkális nemzetkonceptió nyert szentesítést, mely az osztályszempontokat eleve mellőzte, s abszolutizálta, valósággal mitizálta az egységet, a „magyar-ság-jegyek”, közös tradíciók szentesítette „vérségi” összetartozást.

E tanulmány az irodalom társadalmisága alapvető marxista gondolata jegyében született, s megállapításai az irodalomkritikának kezdeteiről írott elemzésben termékenyen egészülnek ki az irodalom esztétikai autonómiájának elvével. A hazai irodalomkritika kifejlődéséről szólva ugyanis ennek buktatóit a szerző mint az irodalom önállóságának hiányosságát elemzi. A kritika helyzete és funkciója az irodalom mindenkor szabadságának és függetlenségének fokmérője, hazai korlátozottsága pedig úgyszintén a feudális nacionalista szemlélet egyes elemeit továbbélésének, a köznapi erkölcsi kategóriák, az egyoldalúan értelmezett hazafiság irodalmi

gyakorlatra való rávetítésének következménye – mutat rá meggyőzően Tóth Dezső. Az a megállapítása, hogy irodalmunk annak idején nem különült el kellően a feudális közélettől, hogy sokáig nem volt külön státusa, társadalmi hivatása, az írói rangnak nem alakult ki önálló értéke – kritikánk mai helyzete szempontjából is megfontolkodtató. Fejtegetéseibe annyit tennék hozzá, hogy a kritikaellenességnek és az irodalom „hazafiságra” szűkítésének tendenciája a XIX. század első évtizedeiben hovatovább eszmerend szerré is kezdett nálunk szerveződni. A *nemesi eredetiség* princípiuma ellen Kazinczynak, Kölcsenynek, Bajzának, Toldynak, de még Erdélyi Jánosnak is igen kemény harcokat kellett vívniok, s hogy nem mindenben sikerrel, mutatja az, hogy ez a felfogás Beöthy Zsoltnál és követőinél új erőre kapva élt tovább.

Ugyancsak fontos szempontja az értekezőnek e kritikatanulmányban és másutt, hogy az irodalom, az irodalmi élet kollektivitása megannyi különálló, sajátzerű írói egyéniség egymással való együttéléséből tevődik össze. E megállapítás másutt közhely lenne, nálunk nem az, mivel a reformkorról szóló tanulmányok általában a nép, a nemzet, az egyetemes emberiség fogalmainak érvényre jutásáról szólnak – voltaképp teljes joggal. Emellett azonban elhalványul az az igazság, hogy ez a korszak egyúttal az egyéniség, az egyedi karakter polgárjogát is kifejezésre juttatja, hogy Kazinczy, Kölcseny, Vörösmarty, Bajza, Széchenyi, Eötvös, Petőfi stb. harcai az önteremtés és önkifejezés szabadságáért is folytak. Tóth Dezső kiváltképp új Vörösmarty-tanulmányában érvényesíti ezt a megállapítást, amelyet azért érdemes fokozottan hangsúlyoznunk, mivel nálunk meglehetősen hosszú időn át az egyéniség elvét valósággal antagonisztikus ellentétbe állították a kollektívum szolgálatával, s a népiség, hazafiság, szociális elkötelezettség eszméit hovatovább egyértelműnek minősítették az egyéniség önfeladásával, az individualitás szükség-szerű és kényszerű önredukciójával.

Mindenek alapján legkonceptuozusabb és legkierleltebb tanulmánya a kötetnek az 1975-ben közzétett *Vörösmarty-esszé*: korrekciója az addigi Vörösmarty-képnek, több ponton saját értékes monográfiájának is, ugyanakkor mintegy magasabb szintre emelő összefoglalása a szerző régebbi reformkori tárgyú gondolatmeneteinek. Ez az új koncepció azért is kiemelendő, mivel a Vörösmarty-életmű értékelése nemcsak a reformkor legnagyobb költőjét helyezi új megvilágításba, hanem magát az egész korszakot is.

Sarktételeket szögez le akkor Tóth Dezső, amikor a nemzeti költőideál évszázados túlhangsúlyozásával szemben megállapítja, hogy Vörösmarty első nagy polgári költőnk, hogy művét először és egyszerre motiválták, telítették az individualizmus, a nemzetiség és a polgári nemzetköziség mozgósító erői, hogy elsőként élte át és tette számunkra is átélhetőkké individuum és nemzet, nemzet és emberiség összekapcsolásának, ugyanakkor ellentmondásosságának tendenciáit. Egyéniség, nemzetiség és nemzetköziség – a Vörösmarty-pályaképnek ez alapfogalmi egyszersmind az egész korszaknak is legjellemzőbb fogalmi, egymást kiegészítő antinómiái. Márcsak azért is, mivel a korszak eszmei-szellemi mozgása, a polgári nemzetvé válás folyamata s benne irodalmunk polgárosodása elválaszthatatlan nálunk egyfelől a személyiség önértékének nagyfokú megemelkedésétől, az önálló alkotó subjektumok sokasodó változataitól, mint azt elsőként Kazinczy kívánta, álmolta (az „Orthologus”-ban már a létrejöttét is jelezte) – a „sokféleség egy-ségé”-től. Másfelől pedig attól, hogy nemzetie szélesülő irodalmunk egyidejűleg végérvényesen európaivá válik: állandóan integráns része, közege lesz a nagyvilág szellemi áramlatainak és esztétikai vívmányainak.

Tóth Dezső új Vörösmarty-konceptiója azért is igen gondolatébresztő, mivel egy idő óta viták folynak nálunk az 1820-as évek megítéléséről. Van olyan felfogás, amely ezeket az esztendőket, Horváth János szavával élve „Kisfaludy Károly évtizedé”-t változtatlanul a „feudális nacionalizmus” időszakának látja. Mások szerint viszont ez az évtized már kezdeti szakasza a reformkornak, amikor is reformmozgalom ugyan még nincs, de a mozgalmat majd átható eszmei inspirációk már jelen vannak és hatnak, a legtöbbször társulva-polemizálva, ellentmondás-egységben a feudális nacionalizmus tendenciáival. Ebben a vitában az utóbbi nézet képviselőit – közéjük tartozik e sorok írója is – erősíti Tóth Dezsőnek az a felfogása, hogy amikor Vörösmarty a honfoglalási eposz megalkotására vállalkozott, akkor a korlátolt közösségit az individuum székepszisével, a polgári ideológia individualizmus-elemével korrigálta, s a mű-egészben rejte meg is kérdőjelezte e korlátolt közösségit. Csak ez előzmények után érthető meg a Vörösmarty-pálya újabb forduló-és magaspontja, a *Csongor és Tünde*, ahol – mint Tóth Dezső kifejti – a polgárian individualis már a polgárian egyetemes emberivel találkozott. Csak ily előzmények után érthető meg, hogy a harmincas évek elején a kialakuló reformmozgalom

már egy komplett ideológiát tükröző jelszavak, a „haza és haladás”, illetve a „haza és emberiség” vezéregéi alapján indul harcra a feudalizmus lebontásért. E szempontból külön is felhívnam a figyelmet a szerző kitűnő *Szózat-értelmezésére*, valamint arra, hogy Vörösmarty költészete nemzeti érvényének igazi lényegét az egyetemes emberiség perspektívájához való eljutásban látja: „Mert ezzel határozta meg azt – hangzik a tanulmány ma is időszerű szentenciája –, ami nemzetileg valóban a legsajátosabb volt: helyünket a világ társadalmi idejében.”

E reformkori tárgyú tanulmányok közül mindössze a Bajza-portré némely sommás kijelentését kérdőjelezném meg. Henszlmann Imre elméleti írásait nem a drámai realizmus meg erősítésének látom, hanem a romantika magasabb fokának, a híres Bajza–Henszlmann polémiában sem realizmus és romantika ütközött meg, hanem a romantika két egymást követő fejlődési foka, kétféle szintje. Ami viszont a realizmust illeti, *A regény-költészetéről* (eredetileg: *A román-költészetéről*) című, alapvető tanulmányában Bajza (kár, hogy e műről Tóth Dezső érdemben nem szól) a realizmushoz közelebb álló nézeteket hangoztattott, mint utóbb Henszlmann. Éppen ezért Bajza esztétikáját sem látom oly egyértelműen eszményítőnek, „megnemesítő”-nek: részint valóban olyan volt, de más írásaiban viszont híve a valóság közvetlen és hiteles tükrözésének. Ellentmondásos esztétika volt az övé: újító szándék és nemesi ízlésel fogultság egyaránt jellemezte.

\*

*Mai irodalmunk* kritikusként és kultúrpolitikusként Tóth Dezső ugyancsak sokoldalúan érvényesíti irodalomtörténeti felkészültségét. Alapelvei ilyen tárgyú írásaiban is változatlanok: mindenekelőtt társadalmi tudatosságot, áttekintő és általánosító képességet kér számon az íróktól és kritikustársaitól. Az összefüggések felismerését, a jelenségek távlatokban szemlélését és a távlatokban való eligazodást – újra csak az emberi teljességet. Ebből eredően óva int az önkorlátozás legkülönbözőbb fajtáitól, a legkülönfélébb előjelű dogmatizmusoktól – a szektás voluntarizmustól a polgári esztéticizmusig. Napjaink produkcióihoz is az a felismerés közelíti, ami a reformkoréhoz: a két kor hasonlósága abban, hogy mindkettő mélyrehatóan átalakuló, „átmeneti” társadalom, amikor is az átélő ember életvitele, gondolkodása, morálja, egész létszemlélete gyökeresen megváltozik. Csak éppen ellent-

mondásai még mélyebbek, összetettebbek és szerteágzóbbak.

A jelen irodalmáról szólva a *világnézet* még inkább kulcsfogalma Tóth Dezsőnek, mint akkor, amikor a múlt századok felé fordul. Másik kulcsfogalma a *valóság*: az élet minél behatóbb ismerete, nem csupán azé, ami van, hanem azé is, ami lehetne. Nemcsak a jelenséglátás megörökítését igényli tehát, hanem az emberi materiában rejlő új lényegi mozzanatok feltűntetését is, nemcsak statikus állapotrajzot, hanem irányultságot. Egyszóval – életet. Egyik legigazabb megállapítása, amely akár egész kötetének mottója is lehetne, hogy „a művészeti élet útja mindig élettől életig vezet”. (*Irodalomról kongresszus után, Regény – valóság – világnézet, Mai líránk néhány kérdéséhez, Mai irodalmunk – mai életünk* stb.)

Élet- és emberközpontúságából következően Tóth Dezső újabb irodalmunk eredményeit elemezve sem pusztán jelenségeket vizsgál, hanem folyamatokat, nem pusztán műveket, hanem műalkotás-egyeniségeket, nem pusztán irodalmi törekvéseket, hanem az „életvezetés” irodalmi tükröződését. Mint kritikus a befolyásolásban, az állásfoglalásokkal való eszméltetésben látja és végzi a maga dolgát: munkája rendszerint a megértés – a meghatározás – a problémakomplexumokkal való kritikai szembenézés – az összekapcsolás és az elhatárolás állomásain át vezet. Éppúgy orientál a világos leírással, mint kérdésfeltevéseivel, s főleg az igen energikus, kategorikusan megfogalmazott válaszokkal, választásainak félreérthetetlen plaszticitásával. Kiváltképp a műveket szervező ideológiai-filozófiai lényeg megragadásában nyújt imponáló (vö. kritikáit Déry Tibor, Kardos G. György, Camus, Sartre műveiről, *Kritikánk helyzetéről, A polgári irodalom „importja” és az ideológiai harc* című eszmefuttatásait, Juhász Ferenc verseskönyvéről írott olvasónaplóját). A tárgyból, problematikából és módszerből adódó elvi és esztétikai optimummal szembeníti az írói tevékenységet: a „mit adott”-hoz társítja a „mit adhatott volna” szempontját.

Ez az elméleti érdekelttség azonban némely vonatkozásban a gyakorlattól mintha távolítaná, ugyanis túlságos optimizmusra készíti a szerzőt. Mintha időnként inkább csak az alakuló kortendenciákat venné számításba, s nem ügyelne kellően az ittmaradt múltra. A hatvanas évek magyar regényirodalmáról szólva például kárhozzatja a végzettszerűen személyes tragédiákba torokló konfliktusok eluralkodását. Úgy gondolom,

ezt a személyi kultusz élményei, majd 1956 traumája nyomán nem lehetett és nem is volt szükséges elkerülni: az íróknak „ki kellett írniok” magukból az elidegenedett hatalom kísértő szorongatását – a művészi megörökítés révén tudtak csak túllépni az ötvenes évek elejének lidércnyomásán. S az sem mellékes, hogy előzőleg a dogmatikus irodalompolitika hallani sem akart tragikus konfliktusok lehetőségeiről: a hatvanas évek tragikumkultusza visszahatás is volt erre a szemléletre.

*Irodalomról – kongresszus után* című tanulmányában – amely különösen bővelkedik találó észrevételekben – Tóth Dezső úgy vélekedik, hogy a politikai hatalom iránti kétely ábrázolása ma már korszerűtlen. Attól tartok, hogy ezt még sokáig nem tudjuk „korszerűtlené” tenni: a személyi kultusz diszkreditáló hatásával aligha nem még egy történelmi lustrumon át számolnunk kell, s az sem mellékes dolog, hogy egyes korosztályok a fasizmus emlékét is az idegsejtjeikben hordozzák. Ugyanakkor a hatalom gyakorlásába még nem vontuk be egészen mindazokat, akiket abba be kellene vonnunk, e hatalom gyakorlóit pedig még nem szerezték meg azt a belső készséget, amely e gyakorláshoz elengedhetetlen. A politikai hatalom iránti kétely eloszlátásának egyetlen orvosszere van: a szocialista demokratizmus állandó kiszélesítése.

A Füst Milán kisregényéről szóló kritikában azt olvassuk, hogy a kétely szüntelen borújának társadalmunkban nincsen aktualitása, mert nálunk nincsen többé végzetes magány. Nos, bár csak így lenne! Tragikus konfliktusok mindig lesznek, a szocializmus építésével együttjáró ellentmondások is nemegyszer szülik azokat, s az emberi természet is olyan, hogy nemcsak másoknak, de időnként önmagának is ellenségévé tud válni. Történelmi tendenciaként el tudom fogadni, hogy a kommunista társadalomban e végzetes magány-érzés egyszer majd megkevesbedik, de a jelent illetően ennek nemigen látom jelét.

Tóth Dezső meggondolkodtató sorokat ír le az ország kulturális életének egyenlőtlen fejlődéséről, a fehér foltokról. Én keményebben fogalmaznék. A művelt nép kialakulásában elért minden nagy eredmény mellett ma is széles tömegek élnek hazánkban, akiktől idegen marad a betű, a kultúra. Egész rétegek élnek még mindig nálunk, akik mellett – hogy egyik tudósunk szemléletes metaforáját használjam – változatlanul elmegy a történelem, s akik elmennek a

történelem mellett. El kellene gondolkodnunk azon, mi az oka e téren a lassulásnak, lefékezésnek?

S végül egy megjegyzést szeretnék tenni a történetiség problémájáról. Legújabb irodalmunk előszeretettel választ történelmi témákat, megnőtt a múlt iránti érdeklődés. Tóth Dezső ezt a „stabilizálódott” forradalom önismeret-igényéből és egységesülő szocialista tartalmú nemzeti önismeret-igényéből magyarázza. Mindez természetesen él és hat e történetiség-hullámban, de azt hiszem, abban más tényezők is megnyilvánulnak. A hagyományok szerepe a társadalmi tudatban rendszerint akkor nő meg, amikor a társadalom korfordulókat érzékel, amikor egy hosszabb történelmi jelen véget ér. A múlt rendszerint akkor válik érdekessé, amikor elbizonytalanodik a jövő. Ehhez járul a világszerte tapasztalható értékválság, s az, hogy manapság – a fejlődés szükség-szerű következményeként is – a közösségformák a régebbihez képest atomizáltaknak tűnnek. Nem egy író a homogén közösség utáni vágy vezérel vissza a múltba. Motiválja ezt a problémakört a fiatalok problémája is, akik az átlagos generációváltásnál jobban szabadulni akarnak apáik jelenétől és közelmúltjától, hiszen ők nem kevesebbet mint egy társadalmi rendszert, egy egész életüket sokban meghatározó alapot kaptak tőlük „örökségbe”, amelyet készen kell elfogadniok. Úgy érzik, hogy ez korlátozza egyéni kezdeményezéseiket, kiteljesedésüket. Az ilyen fiatal a maga örök-romantikus hajlamait jobb híján a múltban éli át, – más kérdés persze, hogy igaza van-e valójában?

\*

*Az Élő hagyomány – élő irodalom szerzője* több írásában felveti (néhány vonatkozásban meg is válaszolja) azt a kérdést, hogy a hatvanas évek óta irodalmunk elveszítette kapcsolatát a társadalom belső mozgásával s ezzel együtt kulturális vezető szerepét is, hogy a szocializmus mai, magasabb szintű építésének társadalmi feltételrendszerét, lényeges problémávilágát nem képes művésziileg megragadni. Irodalmunk ma viszonylagosan csakugyan stagnál a régebbi évtizedekhez képest – ennek összetevőit és az előrejutás lehető módjait érdemes lenne mielőbb kimunkálni. E feladat elvégzésére aligha tudnék alkalmasabb gondolkodót megnevezni Tóth Dezsőnél.

Fenyő István

## KERECSENYI DEZSŐ VÁLOGATOTT ÍRÁSAI

A válogatás, a bevezetés és a sajtó alá rendezés Pálmai Kálmán munkája  
Bp. 1979. Akadémiai K 302 I.

A mai olvasó talán közönyösen veszi kezébe ezt a könyvet; nem érzi, hogy a tragikum légköre lengi körül. Szerzője kellő orvosi segítség híján halt meg 1945 márciusában, negyvenhét éves korában; felesége a törvénysértések idején ártatlanul börtönbüntetést szenvedett, s ezalatt a halott tudós hagyatéka: előadásai és jegyzetei, könyvei és levelei elkallódtak. Különösképpen felnőtt korából még arcképe sem maradt fenn; a borítóról egy diákkori fényképe néz felénk. Ez a kötet a hű tanítvány, Pálmai Kálmán gondozásában egy gazdag, de kettőtört pályá fájdalmas dokumentuma.

Szeretném, ha szerény soraim nem engednék feledésbe merülni elsősorban Kerecsényi életformáját, amelynek az életszerűség, a szerepvállalás, impulzusok felfogása és továbbadása, egy belső ösztönzésnek való engedelmség volt a hajtóereje. Nem élte azt az életformát, amelyet a szokott értelemben tudósinak lehetne mondani; inkább aktív, mindent figyelemmel kísérő literátor volt. Közvetlen közelből nem a tanárt, nem a szaktudóst, nem a szerkesztőt érezte benne az ember. Amit ma egy hozzá hasonló szerepkörben dolgozó tehetség kapkodva-hajszolva, szétzaggatva, elégedetlenül végez, azt ő valami természetes biztonsággal, mindent felfogva és mindennek eleget téve végezte. Benne élt széles horizonton a maga évtizedeiben.

És nem szeretném, noha ma már a messze múlté, és alig dokumentálható, ha feledésbe merülne Kerecsényi részvétele a magyar irodalomoktatás harmincas évekbeli reformmunkálataiban. Ültem vele együtt tantervi vitákon, bíráltam a tankönyveit, s éreztem, hogy döntő fordulatot élek át: az akkor még nyolcosztályos gimnázium számára, a hagyományos elvi-elméleti tagozódást (stilisztika, retorika, poétika) áttörve, új nevelői célkitűzéseket állított fel, s ezek érdekében válogatta össze a friss, újszerű olvasmánykészletet. Egyebek közt a modern huszadik századi szépirodalom vele vonult be a gimnáziumi oktatásba.

Ami a kötetet illeti: Pálmai Kálmán válogatása húsz tanulmányt és tizenkilenc recenziót foglal magában, különösen ez utóbbiakat erős válogatásban. Az a lehetőség, amit a Protestáns Szemle szerkesztése nyújtott, arra csábította ezt a nyílt szellemet, hogy a jelen irodalmára, a szépirodalomra is figyeljen; alig jelent meg e két év-

tizedben regény, elbeszéléskötet, irodalomtörténeti szakmunka, amelyről a maga tömör, egy-két lapos műfajában véleményt ne mondott volna. A jelentősebbekről alább még ejtek néhány szót. Szaktudósként elsősorban mint régi irodalmárt tartottuk számon. Itt is elsősorban a 16. századnak azokat a jelenségeit elemezte, amelyek a középkorból és a humanizmusból a reformációba, majd a világiságba való átmenetet képviselték. Irodalmi folyamatokhoz és helyzetképekhez néhány szép, esszészzerű portré párosul. Nem érzem magam hivatottnak arra, hogy értékeljem őket – eredményeik azóta már beolvadtak szaktudományunkba. Nem jelentéktelen az a körülmény sem, hogy ugyanezen években készült Horváth János reformáció-monográfiája; Kerecsényi vállalta azt, hogy még ilyen helyzetben is tud újat mondani; nem versenyezni akart, de a mesterhez való ragaszkodás és a tőle való elszakadás, a rajta túlhaladás kettős áramkörében mozgott mindvégig.

Az alábbiakban a tanulmányíró-szintetizáló tudós néhány alkotására térnék ki – s aztán vetek egy pillantást recenzióira is. Horváth János függetlensége külföldi rendszerektől, elméletektől, példaképektől bűvkörében tartja Kerecsényit is: ő is távol tartja magát az akkor már divatos eszmei importtól, független az akkori újszerű irányzatoktól. Magyar elődök: Erdélyi János, Arany János, Gyulai Pál, Horváth János nyomán kialakult szintetikus fogalmakkal dolgozik. Irodalomtudományunknak nem a Péterfy–Riedl-vonalát folytatja a hagyományos hazai szemlélet továbbvitelében. Ellentéte a nála fiatalabb Szerb Antalnak. Ma, amikor már évtizedek óta az irodalomelmélet, esztétikai-stilisztikai szempontok folytonos megújulásának, beáramlásának korát éljük, és olykor meghökkentő tarkaságban dús-kalkodunk, kicsit szürkének hat a Kerecsényi teljesítménye, de talán akkor vagyunk a legigazságosabbak, ha a „puritán” szép jelzővel tiszteljük meg.

A szintetizálás igényével, amely benne kezdetől fogva ott munkált – írta meg a kötet legjelentősebb, ma is figyelemre méltó tanulmányát, amely ezt az egyszerű címet viseli: „Magyar irodalom”. A címhez némi magyarázat kívánkozik. 1940-ben, amaz évek ideológiai nyomása alatt, mintegy eszméltetőként jelent meg Szekfű Gyula szerkesztésében az emlékezetes „Mi a magyar?”

kötet; kollektív tanulmányosorozat, amelynek egyes közleményei a közélet, a jog, a kultúra különböző területeit szemügyre véve óhajtottak válaszolni arra a nem könnyű kérdésre: mi bennük a speciális magyar jellegzetesség. Kerecsényinek is arra a kérdésre kellett tehát válaszolnia: minő jegyek teszik a magyar irodalmat magyarrá. Vállalkozásának komoly elődje csak egy volt: Babits Mihály tanulmánya az Irodalmi problémák kötetben – a témával kapcsolatos vulgáris irodalmat magától értetődően mellőzte. Elismerésünk elsősorban a kiindulásnak szoli: a specifikusan magyart előbb nem tartalmi, poétikai, esztétikai jegyekben próbálja megfogni, hanem irodalmunk fejlődésének különös menetében. Döntő kérdés persze az is: honnan néz vissza a csaknem ezeréves fejlődésre? Vállalta a legkomolyabbat: a maga jelenéből néz vissza Szent István koráig, tehát nem tagad ki az összképből semmit – a legújabb füzeteket sem.

Szóval: kissé erősen megfogalmazva, a magyar irodalom fejlődésében többször találunk katasztrófászerű, radikális megújulásokat és fordulatokat: a keresztény latinítás bevonulása, a reformáció, a Bessenyeieék „világi” nemzeti irodalma, a Nyugat diadala századunkban. „A múlt iránt egy a kötelességünk: elfeledni” – idézi Ignostust: az új mindig a megelőző állapot radikális tagadását kívánja, s az elfelejtéshez olykor radikálisan hozzá is járult. Ebből adódik a magyar irodalom fejlődésének különös kettőssége: a felejtő előresietés – majd a megtagadott múltra való ráeszmélés, a visszamerülés és visszaidézés – a hagyományok felfedezése és feltámasztása. A magyar irodalom múltba néző jellegű – s ennek műfaji következményei nyilvánvalóak: népszerű a történelmi regény és a dráma, a líránk is közösségi elemekkel van telítve. – A múlt mellett a másik magyar színű irodalomformáló erő a „népi” – itt az érvek közt helyt kap Illyés Gyula és nemzedéke is. Irodalmunk nagy korszakait az elfelejtett múlt és az elfelejtett népi gyökerek megragadása jellemzi. Amaz évtizedek ismert képét idézi föl a tanulmány: a magyar irodalom „sziget” vagy ostromlott vár – amelybe nehezen és gyéren jutnak el a külső változások hírei. S a híreket, az új impulzusokat nem a „népek hazája nagy világ” gondoskodása juttatja el hozzánk, hanem ennek a védekezőn zárt világnak nagy utakat járó, nyugtalan vérű, képletes és valóságos peregrinusai. Valóban, szép sort tudnánk százezekön át a mi nagy peregrinusainkból összeállítani. Íróknak és irodalmároknak keserves gondja aztán a fejlődés folytonosságát hirdetni

vagy kiharcolni. Legyen szabad a tanulmány további megállapításaira csak jelzésszerűen utalnunk: a magyar irodalom állandó és szükségszerű közösségi elkötelezettsége, cselekvés-közelsége, a valósághoz való állandó kötődése, a nemzetkritika állandó hangjai, a nemzetelhalál látomása mögül végül mégiscsak kitörő optimizmus. Érdekes az az észrevétele, hogy irodalmunk nem teremtett egyetlen olyan emberalakot, „amelyben mintegy sűrítetten megtalálhatnók önmagunkat”. (Fausthoz, Don Quijotéhoz, Oblomovhoz mérve, ezek az idegen példák.) Viszont alkotott irodalmunk olyan „emberi remek”-eket is, mint Bánk bán, Toldi, János vitéz, néhány kiemelkedő Jókai-regényhős.

Érdekes, a tizlapos tanulmány kereteit szinte túlfeszítő kísérlet: „Két évtized irodalomszemlélete” 1900–1920. Dézsi Lajosnak egy 1904-es, elfelejtett tanulmányával kezdi – „A magyar irodalomtörténeti kutatás feladatairól” – és tömören számba veszi azokat az irányzatokat, elveket és szempontokat, amelyek irodalomtörténetírásunkat és irodalomszemléletünket a századfordulótól az 1919–20-as nagy korszakváltásig meghatározták, kezdve a pozitívizmusról, a századfordulói már kiteljesedett Taine-hatáson, folytatva az ekkor erőteljesebben érvényesülő Brunetièrre-hatással – kiterjedt adatgyűjtés, rész munka és szintézis-igény állandó antagonizmusára; kiemel egy-egy ma már elfeledett, jelentős teljesítményt (Horváth Cyrill irodalomtörténete, mint az eszme- és problémakutatás öse). Sajnos, szinte csak jelzésként vehetjük tudomásul: mit jelentett a mondott két évtizedben kibontakozó új irodalom, tehát a Nyugat a hagyományos irodalomtörténeti iskola számára, hogyan reagált ez hallgató, elzárkózó vagy tagadó magatartással, s hogyan próbálta az asszimilációs, mérlegelő kísérletek hitelét is elveszni. Ma sem haszontalan a tanulmánynak az az utalása, hogy az átalakuló irodalomszemléletet masszívan betörő külföldi filozófiai és esztétikai irányzatok is befolyásolták; olyan új hangok hallatszanak, amelyekben Lanson, Dilthey, Worringer, Simmel, Walzel, Haym, Unger, Max Wundt, Gundolf, Burdach eszméi visszhangoznak – akiknek működésével, befolyásával irodalomtudományunk főként a háború alatt ismerkedett meg. – A tanulmánnyal kapcsolatban komoly hiányérzetünk van, amelyet talán a sajtó alá rendező lett volna hivatva pótolni. Kerecsényi sokat idéz, mondatokat, szakkifejezéseket, nemcsak a leelőhely, hanem a személy megadása nélkül. Majdnem az az érzésünk, mintha a „Kunst-

geschichte ohne Namen" jelszavának akarna hódolni. Nincs-e ebben valami óvatos taktikai húzás, amelyet a keletkezés éve: 1933 indokolna? Ma már tudjuk: kik voltak, milyen körök-höz tartoztak azok az akkor még fiatal esszéisták, akik a hivatalos irodalomtudomány ellenében kaput nyitottak a legmodernebb nyugati áramlatok felé, akik a fent felsorolt nevek egyikét-másikát először mondták ki vagy írták le Magyarországon. – Sok minden olvasható ki Kerecsényinek ebből a mondatából: „Az új irodalomszemléletnek nem volt alkalma, hogy előlegezzet elveinek gyakorlati igazságát már akkor nagyobb egészű alkotásokban bebizonyíthassa. Az elgondolások is néha még nyeresek voltak, máskor nem is egészen biztos hiteltől elmék propagálták az újat, később meg a háborús évek tudománybénító ereje állt útjában a szélesebb munkának.”

Néhány szót még „A tanulmányíró” szerény címet viselő közleményről. A bibliográfia szerint a Babits-émlékkönyvben jelent meg, tehát nyilvánvalóan Babits halála után – így kronológiailag rossz helyre van beiktatva. A halott költő emlékének áldozó kötet kollektív munka volt, és prizmaszerűen felbontva villantotta rá a fényt a gazdag életmű egy-egy oldalára. Így jutott Kerecsényire az a feladat, hogy a tanulmányíró Babitsról adjon képet. Mindezt nem ártott volna jegyzetben közölni, mint ahogy a kötet egyik-másik darabjához nem ártott volna kommentárt fűzni. Nos, a már szokásos tömör keretek közt Kerecsényi imponáló munkát végzett: egyrészt megpróbálta ennek az időnként gyanakvással fogadott műfajnak: az esszének becslését megmenteni, jogosultságát és előnyeit kifejteni – másrészt vázlatképet adni Babits esszéírói pályájáról. A magyar esszé eredetét Bessenyeire és Kármánra viszi vissza, s jelzi küzdelmes útját a nemzeti klasszicizmusban elért nagy megbecsülésen, a pozitívizmus-korabeli megtagadáson át az újrafeltámadásig: Péterfyig és Babitsig. Természetesen érinti az esszé műfaji jegyeit: a személyességet, az életszerűséget, a probléma-tudatot, amely az alkotó lelkében belső feszültséget kelt, és az esszét olykor lappangó párbeszéddé alakítja. Ha volt írónk, akinek az esszé-formát a testére szabták, hát Babits az – s ahogy önmagát, problémáit és élményeit ebben a formában kifejezi – tanulságos végigkísérni a korai, inkább még játékszerű „Szagokról, illatokról”-on kezdve a második világháború alatti megrendült számvetésekig.

Mint szerkesztőnek műfaja nem a nagyobb arányú recenzió, hanem a rövid tárcaszerű bírálat. Nyíltságát, sokoldalúságát, a napi irodalmi

életben való benneélését dokumentálja ez a bírálat-sorozat, egykor jelentős, esetleg kevésbé értékes alkotások visszhangjai. Nem szűrik ki sem pusztán a szépirodalomra, sem a szűkebb értelembe vett szaktudományokra. Megértő, elismerő kritikus, de ha tapintatosan is, mindig rámutat a sebezhető pontokra: megrója Szerb Antal irodalomtörténetében a mérsékelt megértést a Petőfi–Arany–Kemény-vonal iránt, a pszichanalízisnek szakmánk segédtudományai közé való bevonását, rámutat arra, hogy Babits irodalomtörténete inkább csak antológia, Waldapfel József „Ötven év”-éből hiányzik egy szintetikus zárófejezet.

Egy elsüllyedt kor légkörébe visz vissza a Bartha Miklós Társaság folyóiratának ismertetése. Újraközlését éppen az indokolja: egyrészt meggyőző arról, amit a jóbarátok annakidején tudtak, hogy Kerecsényi nem zárkózott be az irodalomtudomány elefántcsonttornyába – másrészt utólag jól esik megfigyelni: józan realitásérzéke és politikai tájékozottsága hogyan tudja a mozgalmat, a cikkek és programok özőnében elkülöníteni azt, ami valódi, racionális elemzés és célkitűzés – s ami csak irracionális föllengés és lelkesült ködfaragás.

Az írói egyediség iránti megértés talán legszébben dokumentálódik Sárközi Violájának ismertetésében: az elismerés szavaiból is kiérezzük a Sárközi egyéniségének és epikai alkatainak korlátait.

A kor társadalmi viszonyai iránti megértés tükröződik Kassák Lajos Angyalföld-jéről írt bírálatában; a szerzővel együtt nagy rokonérzéssel merül el Budapest e jellegzetes kerületének mindennapi életében, s emberalakjait, problémáit ismerősökként fogadja el. Az irodalmár-kritikus persze azt is regisztrálja, hogy itt az életábrázolást, a szereplők mozgását, pályáját, beszélgetését öntörvényükön kívül bizonyos tézis-szerű írói szándékok is irányítják – jó füllel hallja ki: hogyan szólal meg mégis a prekonceptió mögött vagy között a spontán, természetes epikus hang.

Tamási Áron életműve ma már lezárt egész-ként áll előttünk. Így különösen jelentőssé válik az a markáns jellemzés, amit Kerecsényi az induló Tamásiról a Szűzmáriás királyfi kapcsán elmond. Megállapítja, hogy a mű minden részlete jobb az egésznél; méltatja stílusának székely ízeit: „lapokat írhatunk le, amelyekre büszke lehetne minden író” – ez a nyelv azonban már kételeyeket ébreszt az olvasóban az egyetemes és örök magyar nyelv törvényei iránt. Tamási nagyon is, csakazértis székely akart lenni; „friss, mókás,

szerelmeként tán mint a kifejezés leisztráló hasonlat is, a mélyebb rétegeiben étegekbe kiemelve elemélyre bocsátotta legy nem tudunk mindent boratóriumába, az iro-

omor 16. századi tanulmányok üdítő hatásával itikusnak egy recenziójára elmet. 1935-ben Hatvany gjelent egy kötet: Bródy

Sándor legszebb írásai. Kerecsényi különös mélténnyal és elismeréssel fogadja – s túltekintve a kötet anyagán, amely inkább a kései „haladó” Bródyt mutatja be –, visszanyúl a pályakezdeiség és a virágkorig, s egy miniatűr Bródy-portrét vázol elébünk; fölfejtj azokat az összetevőket, amelyekből ez a komplex, bonyolult jelenség összeadódik; az 1870-es, 80-as évek próza-romantikájától a naturalizmuson, a kisembereket ábrázoló próza-balladán és az anekdotikus és mesei elemeken át vezet az út az érett Bródyig, ha ugyan nála érettségről egyáltalán lehet beszélni. A tömör, nehezen olvasható, Bródy-portrétvá kerekedő kis írásnak van egy módszertani jelentősége: a hatóerők közt jó szemmel veszi észre az írói magatartás formálódó szerepét. „Ép kompozíció azokban a kevés számú pillanatokban jött létre, amikor a látó és élvező író testi jelenléte tudta keretezni a kedvtelés szenvedélyének engedelmességgel s állandó ingadozásban levő mondanivalót.”

## KOZMA DEZSŐ: MIKSZÁTH KÁLMÁN

Kismonográfia. Kolozsvár–Napoca 1977. Dácia Kk. 184 l. + 16 l. mell.

A sokoldalú: a kutatás, az oktatás, a tankönyvírás soros feladatait egyforma ambícióval vállaló erdélyi irodalomtörténész különlegesen aktuális témát érintett, amikor a Mikszáth-kérdésben vállalkozott hozzászólásra. Ahogyan ő maga is utal rá, a kritikai kiadás halmozódó kötetei, a Mikszáthról szóló értelmezések, méltatások egymásnak gyakran ellentmondó szempontjai, valamint a századforduló irodalmának eszméletörténeti, műfaji, stilisztikai stb. földolgozása iránt általában megnövekedett igények „elvégzendő feladatokat” jeleznek, „újabb szintézisre ösztönöznek” (6). Napjaink magyar prózai epikájának és esszéjének némely fejleményei, melyek – ironikus módon vagy komolyan –

„Miért hallgatnak az írók?” kérdi Kerecsényi utolsó, életében megjelent cikke 1944. nyár utóján. Néhány olyan cikkre reagál, amely a március 19-i fordulat után prominens magyar írók hallgatását kéri számon. Akik 1944. nyarat átélték, azoknak ma is lehet emlékükről: milyen lehetőségeik voltak az íróknak akkor a megszólalásra. Úgy gyanítom, erre a problémára, általában az írók szellemi szabadságára csak azért tért ki Kerecsényi, hogy a cikk második felét megírhatta, amely viszont nyílt tiltakozás a Sztójay-kormánynak s a vele együttműködő német megszállóknak nagyarányú könyvharácsolása ellen, amely hosszú lajstromok alapján ítélte elkobzásra még neves, de politikailag nem konformista magyar költők és írók könyveit. A gesztus szép és bátor – noha ma már irrealitása nyilvánvaló.

A további részletezés helyett ismertetésem hadd zárom le azzal: szép gesztus volt a Magyar Tudományos Akadémiától, hogy egykori tagjának a gyorsuló időben egyre távolodó életművéből ezt a válogatást kiadta. Hadd mondjam meg: ma már talán nem is az a fontos, amit a kötet tartalmilag nyújt: a kötet magát az alkotó irodalomtörténészt, az emberi és tudósi formátumot emeli be ismét köztudatunkba, egy példaadó, a humanum szolgálatában álló egyéniséget, aki nélkül csonka lenne az a kép, amelyet a két háború közti szellemi életünkről alkotunk. A köszönet szavai illetik meg Pálmai Kálmánt, aki ennek az ébresztésnek a konkrét munkálatait vállalta és megoldotta.

Barta János

analógiát sejtetnek az előző századvég és a mostani között, vagy azok a történeti-poétikai mérlegelések, amelyek egyfajta hagyomány (sajnos, többnyire előítéltszerűen az anekdotikus lekerekítő, nem igazán korszerű próza hagyománya) metaforikus jelölőjeként használják Mikszáth nevét – ezek a tendenciák csak növelik a tárgy újragondolásának, a korszerű portré kíséreltének jelentőségét, a vállalkozás felelősségét.

Kozma Dezső alig hat íves népszerűsítő célzatú kismonográfiája természetesen afféle közbülső szintézisként, vázlatos összefoglalásként kezelendő, amely az érdeklődő olvasók korrekt tájékoztatásán kívül főként abban tölthet be hasznos szakmai szerepet, hogy a megszilárdult

ismeretek, a kialakult „konszenzus” rögzítésével új elemző és összegező megközelítések számára nyitja meg a terepet, jelöli ki az utat. Azt a lehetőséget ugyanis, amelyet a szövegkiadás értékes friss eredményei kínálnak, a szűkre szabott terejedelemben nem lehet igazán jelentős haszonra fordítani: Mikszáth publicisztikájának az utóbbi évtizedekben kötetekbe rendezett részét Kozma többé-kevésbé már ismert tételek szilárdabb alátámasztására idézi (pl. a forradalom és a szabadságharc eszméihez, „negyvennyolc örökségéhez” való viszonya adatolásokor, 11–14.) s inkább csak közvetve jelezheti a politikai pálya és mentalitás eddiginél behatóbb ábrázolásának szükségét, realizálhatóságát. A szakirodalom szövevényéből józan eklekticizmusa segítségével vágja ki magát a monográfus: számon tartja a tartalmas, a kérdés megoldását előbbrevívó koncepciókat, de nem kirekesztőlegesen állítja őket egymással szembe, hanem összeegyeztethető és kiegészítő szemelvényeket választ belőlük, vagy arra törekszik, hogy egyensúlyt teremtsen eltérő felfogások között (az összehangoló igyekezetet maga is méltánylólag veszi észre Kovács Kálmánnak a Király István és Barta János gondolatait közelíteni próbáló kézikönyv-fejezetében, vö. 173).

Kozma általában leleményesen tömöríti anyagát, áthathalmozó biográfia helyett az írói szemléletet alakító élménykörök összefoglaló bemutatására szorítkozik, a kritikai visszhangból csak a legfontosabbnak vélt szövegeket idézi, a művek szintetikus interpretációi közé mérték-tartó módon iktat be néhány valamivel részletesebb analízist. Vonzó és újszerű (ha nem is előzmény nélküli) módszertani elvei közül kivált kettőt érdemes kiemelni, következetes törekvését az elbeszélő próza poétikai szempontú megközelítésére és Mikszáthnak a kortársaival való állandó szembesítését, helyének az összehasonlításon alapuló kijelölését. Tanulságos, amit a Mikszáth-novellák „mesébe, cselekménybe ágyazott líraiságáról”, „a környezetet, a tájat a hős belső világa révén” érzékeltető jellegéről, „csak az elbeszélés végén” felgyorsuló előadásmódjáról, szerkezetéről mond (30–31); aláhúzza a nézőpont szándékos kétértelműségét („félíg az író, félíg a szereplők... szemével látunk”, 32) és az emlékek meg a jelen váltogatását, az idősíki gyakori kettősségét (56). A szokásosnál nagyobb figyelmet fordít Mikszáth hagyományosan alábecsült lélektanására, hősei ambivalenciájára, a „belső látásra”, a jellemet művészig hitelesítő pszichológiai mozzanatokra (28). Szóba kerülnek

a Mikszáth-epikát a folklór műfajokhoz – meséhez, balladához, népdalhoz – közelítő poétikai és stilisztikai jegyek is, s nem teoretikus igénnyel osztályozó, de rugalmas terminológiát alakít ki a szerző az elbeszélések tipizálható csoportjainak megtagadására. A Mikszáth kortársaira kitekintő megjegyzések nemcsak a korokban kevésbé járatos olvasók figyelmét hívják föl a századvégi irodalom (s főként a novella) mindmáig nem eléggé ismert értékeire, gazdságára, hanem a kutatás számára is megfontolandó szempontokat, közelebbi vizsgálatot érdemlő hipotéziseket ajánlanak; különösen árnyalatosak és pontosak a Petelei-összehasonlítások (az ő novelláira jellemző állóképszerű leírás, személytelenebb hangnem, az írói figyelmet mindenre kiterjesztő objektivitás stb. Kozma felfogásában ellentétsége révén teszi karakterisztikusabbá a mikszáthi változatot), más analógiák és különböztetések, pl. a Gozsdú-, Gárdonyi-hasonlítások talán kevésbé meggyőzőek, finomításra szorulnak.

A Mikszáth értékelésével kapcsolatos esztétikai vitakérdések közül Kozma a romantika és a realizmus viszonyára irányulót állítja a középpontba, s ha a hangsúly pályaszakazonként, netán művenként máshová esik is, a könyv egésze olyan konklúziót sugalmaz, hogy Mikszáth „a kettőt – a realizmust és a romantikát – egyszerre vállalja”, „kezdettől szabadulni akart a romantika sablonjaitól, ugyanakkor megőrizte, átlényegtette a romantikát” (51, 54). E gondolat a kismonográfia egy sajátos szerkezeti megoldásában is tükröződik, abban, hogy a nyolcvanas, kilencvenes évek tematikáját két, kronológiaiilag párhuzamos fejezet között megosztva tárgyalja (*A romantika új lehetőségei és Megfigyelés és illúzióvesztés*), közben lépten-nyomon érzékeltetve, hogy stílus, irányzat dolgában nem vegyítizta alkotásokról, legfőképpen az egyik vagy a másik elem dominanciájáról van szó; s noha az utolsó évtized mérlege a *Teljesebb igényű realizmus* címet kapta, itt is végig s szinte kivétel nélkül „realizmust és romantikát egyszerre szóhoz juttató” művekről olvasunk (166). Mégis aggályt ébreszt azoknak a kritériumoknak megválasztása és értékelése, amelyek alapján egy-egy meghatározott mű meghatározott oldalai, komponensei romantikusoknak vagy realistáknak minősülnek. Külön választhatók-e pl. *A fekete városban* a „történet romantikus végelei”, a „romantikus kalandok”, az idillek, az „egzotikus-mesei” és az „anekdotikus-játékosan színező momentumok” a regény „realizmusától”,

amely Kozma szerint „a korhangulatban, a környezetfestésben és főleg a jellemzésben mutatható ki leginkább” (158, 161)? Vajon a „korhangulat” nem éppen a végletes fordulatok, a tündéri csodaszerűség és a tragikus kiszámíthatatlanság egybeolvadó atmoszférájában nyilatkozik-e meg, és a felszínen érzéki gazdagsággal csillogó, a lényegyet azonban az ember elől elrejtő, az összefüggéseket szétszabdalo világ látomása nincs-e belső, szükségszerű kapcsolatban a „lélektani elmélyítettséggel” (161)?

Ismeretes, hogy Mikszáth a forrásul használt családtörténeti krónikához képest tudatos önkénnyel választotta *A fekete város* cselekményének idejéül a „sok zűrzavar” korát, az elemzők által talán mind ez ideig nem eléggé gondosan vizsgált első négy fejezetben pedig – javarészt esszéisztikus formában vagy az események összefoglaló szerzői előadásával – a privát és a társadalmi-történelmi élet megannyi bizonytalanságai tényezőjét, a kiismerhetetlenség, a paradoxia, a káros élményének számos változatát halmozta föl (a gyermeke azonosságában kételkedő apa gyanújától az olyan tébolyító történelmi ellentmondásokig, mint hogy az országnak olykor „egyedüli támasza az ellensége volt”, vagy hogy megeshetett, Bécsből kellett megváltást várnia, „Pokolból a messiást”, stb.). A „főszereplők” szerelmi, ill. apai-gyermeki érzéseinek az elhamarkodott, sejtelmetlen tettekkel, valamint az álarc, az inkognitó motívumaival is kapcsolatos tragédiájáról itt nem szólva, még a regényt „színező”, szerkezeti okokból többnyire hibázott anekdotikus betétekben sem nehéz felfedezni a vezérmotívumnak: a látszat és a való tragikomikus összekeveredésének, az ember megteveszthetőségének, elégtelen tájékozódóképességének variációit (a molnárlegény-epizódban és a Bibók-családra alkalmazott vándoranekdótában pl. a történelem szorításában vagy konjunktúrájában élő ember elemi családi kapcsolatai zilálódhatnak össze, válnak kiismerhetetlenné, félreérthetővé). A regény világképéhez, e szorongó modern szkepszishez mérve másodrendűnek, az írói ízlés eszköz-, műfógás-, előadásmódbeli szabadságához, sőt részben a stílussal búvészkedő, parodizáló hajlandóságához tartozó mozzanatok tűnik föl, hogy némely részletekben a realista vagy a romantikus irodalom reminiscenciái erősebbek-e a másikéinál.

Középutas véleményt vall magáénak Kozma az anekdotizmus sok polémiát keltő gondja kapcsán is. Egyetért azokkal, akik szerint „a kész történetek (anekdoták) átvétele háttérbe szorít-

hatja... az írói invenciót” (173), egyszersmind arra figyelmeztet, hogy „az anekdotizmus fékező hatása műfajonként, regénytípusonként változik, más-más mértékű” (173). E problémák továbbgondolásában jól használható vezérfonal lehet Krúdyak az a Mikszáth leveleiről szóló, de más műfajokat illetően sem kevésbé érvényes (a kismonográfiában is olvasható) szép hasonlata, amely szerint a Mikszáth-anekdota a „gondolatok láncszemei” között helyezkedik el, vagy „mint egy kis villamoslámpa gyullad fel... a gondolatok folyójában”. Ez a kongeniális észrevétel arra figyelmeztet, hogy a „derűs anekdoták” intellektuális összefüggéseikben, példázatoságukban, a gondolatrendszer egy-egy elemének sűrített, csattanósan cselekményes, de a pusztá történeten parabolisztikusan túlmutató kifejezéseiként értelmezendők és értékelendők. Így nézve a népies észjárás, a jellegzetesen magyar műfaj mögött könnyebb meglátni az európai századvég érzékenységét, a naturalizmussal és a szimbolizmussal kortárs élményvilágot és bölcséleti keresést (gondoljunk pl. *A fekete kakas* c. kisregény Kozma adta elemzésére, amelyben a folklorisztikus motívumok, a „népi képzeletvilág”, „a népmesei fantázia” szerepének önmagában helyes taglalása mellől elmarad az utalás arra, milyen közel kerül itt Mikszáth szellemben és formában a flauberti, francia mesék, legendák, példázatok biblikus egyszerűségéhez, intellektuális érzelmességéhez, vö. 77–80). A kismonográfiában tudatos elvnek tekinthető, hogy csupán a magyar irodalomtörténet koordinátái között helyezt el hőst, a romantika-realizmus dilemma említett fölöldási kísérletével egybehangzóan úgy, hogy Mikszáth prózája egyaránt „határákő” Eötvös és Móricz, illetve Jókai és Krúdy között. Ez a gondolat, – mely akkor lehet igazán termékeny, ha alkalmazói dialektikusan egyesítik a történeti folyamatban elfoglalt átmeneti, közbülső helyzetből és az esztétikai teljesítmény önálló, autonóm értékelésének követelményéből következő, egymást kiegészítő elveket – summázata, végső konzekvenciája is Kozma Mikszáthról való gondolkodásának, elemzésének. A könyv számottevő érdeme, hogy míg a fő kérdésekben összefoglalja és egyeztetni a polgári és főként a marxista igényű megközelítések legmarkánsabbjait, a részletekben, poétikai, stilisztikai megfigyelésekben, a párhuzamok fölvilágításában jó néhány hasznos, meggyőző gondolattal megy előbe az egyre esedékesebbé váló beható új Mikszáth-értelmezésnek.

Csűrös Miklós

## MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE. 1848–1890.

Főszerkesztő: Kovács Endre. Szerkesztette: Katus László. A kötet szerzői: Diószegi István, Katus László, Kolossa Tibor, Kovács Endre, Orosz István, Spira György, Szabad György, Szász Zoltán, S. Vince Edit, Vörös Károly. 1–2. köt. Bp. 1979. Akadémiai K. 768, 992 I. (Magyarország története 6/1., 6/2.)

A tízkötetes szintézis 1979 őszén megjelent kötetéről bírálatot készíteni sokban nyugtalanító feladat. Az irodalomtörténész laikusként áll szemben e hatalmas terjedelmű, rendkívül sokrétű mű számos részletével szemben, s akár udvarias semmitmondással, akár szűk távlatú bírálgatással leplezi részleges járatlanságát, árt a kritika komolyságának. Ezért célszerű mindjárt bevezetőben leszögezni a recenzió azon korlátait, amelyek részben a szakterület, részben a személyes érdeklődés specializáltságából fakadnak. Az elsőként említett indok készlet arra, hogy mellőzzük a gazdaságtörténeti fejezeteket, Katus László meg Orosz István írásait. Hasonló sorsra jut 1848–49 Spira Györgytől származó, költő 400 lapos tárgyalása, ennek oka azonban a recenzens meg nem felelő fölkészültsége.

A Kovács Endre főszerkesztő bevezetésével kezdődő tudományos rendszerezés három részre oszlik: Polgári forradalom (1848–49) Spira Györgytől, Az önkényuralom kora (1849–67) Szabad Györgytől), A dualizmus első negyedszázada (1867–90) hét szerző összefogásával. E hét munkatárs – Diószegi István, Katus László szerkesztő, Kolossa Tibor, Orosz István, S. Vince Edit, Szász Zoltán, Vörös Károly – nemcsak alkorszakok (1867–75, ill. 1875–90), hanem sajátos szakágak (a politika, a diplomácia, a gazdaság, a kultúra története) szerint is felosztotta anyagát. A 6/2 kötet végén találjuk az alaposan szerkesztett, majd 300 lapos függelékét, ez az időrendi áttekintés továbbá a bibliográfia mellett felöleli a mutatókat, a tekintélyes illusztrációs anyag jegyzékét is. Technikai szempontból mindössze egyetlen kifogás emelhető: hiányolhatjuk a tárgymutatót. Igaz, ez helyet kap majd a sorozatzáró 10. kötetben, ám a meglehetősen távolra kerülő megoldás nem kárpótolhat a jelen kétségtelenségéért. Hiszen erős terjedelményelés nélkül lehetett volna helyet juttatni e mutatónak, mondjuk könyvészeti rövidítések útján, mivel még a legalapvetőbb szakfolyóiratok címe is teljesen ki van írva.

A gyakorlottabb tv-nézők jól tudják, hogy a kontraszt nélküli képek untatják, álmosítják a nézőt. Ha hiányoznak a határozott körvonalak,

akkor minden összefolyik, a látvány érdektelen. Így volt ez az önkényuralom sok régebbi ábrázolásával is: halmazódtak a sötét színfoltok, nem mutatkozott ellentétük sem a kormánypolitikában, sem gazdasági viszonyokban, a tömegek tiltakozása alig vetett egy-egy szikrát. Szabad György már vagy két évtizede szakított az efféle historiográfiával. Kiemelte az újabszolutizmus följötté gyér pozitívumait, pl. az iskolareformot, jogi újításokat, az 1859-ben engedélyezett teljes iparszabadságot stb., mindenütt hangsúlyozva: mennyivel többet adott ennél (vagy készült adni) a kései reformkor s a forradalom. Bemutatásában jól kidomborodik, hogy nemcsak magyarelles, németesítő, ellenforradalmi rendszerről volt szó Bachék alatt, hanem torz pénzügyi berendezkedésről, elképesztő pazarlásról. Beszédese példái ennek (594.) a kulturális költségvetési tételek hatvanszorosára [!] rúgó békebeli hadikiadások, a részben regresszív adózás, s az a tény, hogy Ausztriánál csupán Törökország fordított aránylag több pénzt hivatalnokszolgálatára Európában. Az effajta adatok európai mérce mellé állítják az osztrák centralizmust, legjobb ellenszerei holmi magyarközpontúságnak.

Ám az összképet igazában az teszi kontrasztossá, hogy a szerző szervesen beépíti a történeti összefolyamatba korábbi jeles monográfiájának 1860–61-re vonatkozó kettős alaptételét. Sőtér István opponensi véleménye szerint ez így summázható: „1. A kiegyezés [...] éppen nem jött könnyen létre, sőt, huzamos és drámai küzdelem vezetett csak el hozzá. 2. A nemzet számára az 1850–60-as évek fordulóján még fennállott a forradalom és kiegyezés közti választás konkrét lehetősége, s ez a dilemma éppen nem volt még eldöntött a Világos utáni korszakban, ill. 1860–61-ben.” (In: *Az ember és műve*. Bp., 1971. 260.)

Nemcsak az emigráció, a hazatért Teleki, az ekkor kialakuló majdani szélsőbal (pl. Böszörményi László, Kubinyi Ferenc, Madarász József, Szilágyi Virgil, Várady Gábor) függetlenségi elkötelezettségét ismerhetjük meg, hanem a plebejus tömegmegmozdulásokat, a parasztság több helyt vérbefojtott tiltakozását a császári elnyomók, különösképp a pénzügyőrök, adószedők ellen (660., 666.). A forrongó közhangu-

latot más oldalról mutatja be a nemzetiségek fölépése: a horvátok, szerbek, románok, szlovákok egyaránt területi önkormányzatot sürgetnek, s követelésüket részben magáévá teszi Kossuth köre (674 skk., 688.). Ily körülmények közt a feloszlítás előtt álló országgyűlés bizonytalan hangvételű határozata a feudális maradványok felszámolásáról éppoly keveset számít, mint a nemzetiségeknek tett általánosságokban mozgó ígérete (693.). Helytállott a magyar vezetőréteg közjogi tekintetben, de minthogy a demokratikus jogkiterjesztésben nem lépett előbbre, önrendelkezési programjának sem tudott elegendő súlyt adni, így rövidesen rákényszerült a jogfeladással együttjáró kiegyezésre.

„Rákényszerült” – e kényszerülés objektív okaiból, összetevőiből sokat tisztázott a régebbi kutatás is. Hallhattunk a nagyhatalmak Ausztriátámogatásáról, szövetségesek hiányáról, ismertek a nyomasztó gazdasági bajok (nincs hitel, aszály pusztít stb.), végül Schmerling kacérkodása szászokkal meg románokkal a magyar szupremácia elvesztésének „rémképével” ijesztette a liberális középnemességet is. Elsősorban azzal nyújt újat a szerző, hogy rámutat a következetes manipulációra, időnkénti brutális beavatkozásra, amellyel a kormányzat 1864 után megtörte a valóságos, akár csak lehetséges ellenzékét. A szélsőbalnak újságja sem volt a 65-ös választások küszöbén, Tisza Kálmánék sem tudták pontosan, milyen büntetés fenyegetheti őket az Almásy–Nedeczky összeesküvésben részvételük miatt (746–47.) – ha akadékoskodnak. Teljesen meggyőző tehát a fejezet cím (737.) „Alkotmányos fordulat önkényuralmi előkészítése”.

A Deák-pártot az ókonzervatívok segítették a kormányrúdhhoz, s a szintézis szerint Deák 1865-i májusi programjának – az egyezkedés döntő okmányának – „legfőbb elemei megtalálhatók az Apponyi (György) által 1862-ben összefoglalt konzervatív emlékiratban”. (737.) Ám ha az ókonzervatívok ilyen odaadóan bábáskodtak a kiegyezés megszületésénél, akkor megerősödik a gyanúnk: alaposan hozzájárulhatott maga az államszerződés is az abszolutizmus és konzervativitás továbbéléséhez. E nézetet vallja Szabad is, amikor részletesen kifejti az új államszerkezetbe: „[ . . . ] az egykorú európai alkotmányos monarchiákhoz mérten kivételesen széles körű felségjogok beépítése” valósult meg (761.).

Szabad György igen tartózkodóan nyilatkozik Eötvösnek, Keménynek, általában a nagy liberális nemzedéknek politikai, eszmetörténeti érdemei-

ről. Holott a 19. században ez volt az utolsó számottevő politikai csoport, amelynek elméletében és tetteiben a liberalizmus még erősebbnek bizonyult a nacionalizmusnál. Részben keresztény emberszeretettől táplált szabadelvűségük jól tükröződik az 1868-i nemzetiségi törvény első változatában, sőt annak végleges alakjában szintén. Nem hiába tartották ezt végrehajthatatlannak a fúzió utáni türelmetlenebb közéleti légkörben! Katus László – épp ily tekintetben – több megértést mutat irántuk, jelzője róluk „nemzetközi szempontból is kimagasló” (1357.). Nem hagyhatjuk említetlenül, hogy 48-asság vagy 67-esség már ekkor sem perdöntő a nemzetiségi kérdés megítélésében. Velejében ugyanazt hirdeti Mocsáry a nemzetiségek szabad nyelvhasználatáról, iskoláztatásáról stb., mint Eötvös, a korlátaik is ugyanazok: Veszélyesnek és megvalósíthatatlannak ítélik mindketten a nemzetiségi képviselők javasolta területi önkormányzat elvét. (1356.) E megtorpanás választja el őket Kossuthtól s Telekitől, akik ilyen téren legmesszebbre jutottak a múlt század magyarjai közül. Ámde a két nagy emigráns csak a jövőnek üzent az 1851-i alkotmánytervvel, majd a Dunai Szövetséggel, javaslataiktól a nagyhatalmakhoz s a hazai közvéleményhez hasonlóan fordult el az akkori szerb és román vezetőség. (516., 709–13. – Megjegyzendő, hogy a terv utópiás voltát Diószegi István meg Hanák Péter hangoztatja, Szabad György felfogása nyilvánvalóan ellenkező lehet.)

\*

A 6/2. kötetben hatalmas bizonyítékanyaggal alátámasztott összkép bontakozik ki a dualista ország mezőgazdaságának, infrastruktúrájának, hiteléletének rohamos fejlődéséről. A rajz itt is kontrasztos, a valósághoz híven. Katus László hangoztatja (960.), hogy a közös vámterületen a fejlettebb osztrák és cseh gyáripár versenynehezítette a hazai termelés, kivált a könnyűipar fontos ágainak kibontakozását. Jól emlékezhetünk arra, hogy az ötvenes években az ilyen megállapítás nyílegyenesen vezetett a dualista gazdaság szerkezet egészében történő elítéléséhez, félgymarmati függés emlegetéséhez. Szerencsére, az 1969-ben lezajlott viták eredményeként (vö. *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről* Bp., 1971.) ma már messze vagyunk az effajta erőszakolt és ferdítő eljárástól. Meggyőzően mutat rá a gazdaságtörténész az 1890 után bekövetkezett iparosodási lendületre, s főként arra, hogy a gazdasági élet egészét kezdet-

től fogva inkább ösztönözte, mint fékezte a Monarchia integrált piaca (uo.).

Átsaphat azonban a polémia a társadalomfejlődés területére, s ekkor új ellenvetés bukkan fel. Ha a 67 utáni negyedszázad anyagi emelkedésének fő haszonélvezője a korszerű mezőgazdaság, akkor ez – más szóval – a nagybirtok vezetőszerepének tovább éltetését jelenti. Ilyen irányba vág Szabad György summázása a deáki műről, amely szerinte „a történeti múltban (...) kialakult gazdasági és társadalmi torzulásoknak a továbbörökítője”. (768.) Csakhogy már 1969-ben is joggal hangoztatta Hanák Péter (a Lackó Miklóssal, Ránki Györggyel közös, idézett vita-indítójában), hogy a századvégi magyar társadalom kevésbé gyorsan, és kevésbé mélyrehatóan változott meg, mint az egykorú gazdasági élet, de *változott*. Másfelől: tételezzük fel, mi történik, ha Kossuth szándéka valósul meg, így nem érvényesül a Lajtán-túl korlátozó hatása. Vajon akkor Magyarország néhány évtized múltán már részese a nyugat-európai típusú fejlődésnek? Az állami függetlenség nagy történelmi erő, mégsem tűntethet el egy csapásra „a társadalomtörténeti mélyrétegekben meghatározó tényezőket”. Ezt állítja Hanák Péter a szintézis 7/1 kötetében (514.), s nagyon kurtán fel is sorolja őket: „az európai agrárfejlődés 16–17. századi elkanyarodását, a városfejlődés és a polgárosodás elsatnyulását” (uo.).

Kétségtől elvonulatos bizonyítás ez, mégis meggyőzőbben cseng számunkra, mint az, amely történelmi lemaradásunkat csaknem kizárólag a függetlenség hiányára vezette vissza. Mindenesetre baj, hogy a kapitalizmus megalapozó szakaszának e rendkívül fontos jelensége, a gazdasági és társadalmi előrehaladás eltérő üteme nem kerül tüzetes kifejtésre ezúttal. Nem véletlen ez, s a hézag eltűnik a sorozat egészét tekintve, mivel a dualizmus társadalmáról összefoglaló érvénnyel esik szó a 7/1 kötetben (V. fejezet, *Magyarország társadalma a századforduló idején* – Hanák Péter-től). Nemcsak helykimélő, koncentráció elhatározás gyümölcse e megoldás, fakadhat abból is, hogy az 1867–1890 közötti hazai társadalomról ma még sokkalta kevesebbet tudunk, mint a világháború küszöbén állóról. Jelenlegi ismereteink nagy részét megbízhatóan foglalja össze Katus László a 6/2 kötetben *A népesedés és a társadalmi szerkezet változásai* címmel. Nézőpontja azonban – nyilván tudatosan – inkább a statisztikusé, demográfusé, településföldrajzosé, mint szociológusé. Nagyon jellemzően nem ír pl. a középbirtokos nemesség hanyatlásáról, hanem átengedi

a témát a Tisza-éra politikai berendezkedését tárgyaló Szász Zoltánnak. Szász aztán az agrárius meg antiszemita mozgalmak kapcsán tér ki a 80-as évtized dzsentri-válságára s a polgárság lassú emelkedésére. (1258 skk.)

Másfél évtizede megjelent *irodalomtörténeti kézikönyvünk* IV. kötete (1965) Deákék és Tiszáék között még csak az ellentétet domborította ki. Szembeállítva a polgárosító volt centralistákat „a birtokosi osztályuralmat megőrző” Szabadelvű Párttal, kijelentette, hogy „a kiegyezés a fúzióban telítődött meg visszavonhatatlanul reakciós tartalommal”. (409.) Szász Zoltán igen jól tagolt körképe után félre kell tenni az effajta sommás ítéletet. Tisza származása és dzsentrit hivatalba ültető politikája ellenére is inkább az iparosodást, mint a földbirtok makacs védelmét látta végcélként. Az agrárius ellenzék nem ok nélkül ismerte föl benne határozott ellenfelét (1320.), s megbuktatása az osztrák liberálisok szemében konzervatív győzelemnek számított. Nem dicsekedhet nagyszabású reformtörvényekkel – hangzott el oly sokszor a cáfolhatatlan igazságú vád. De túl ezen, meggyőződéhetünk róla: Tisza Kálmán 15 éves uralmának kodifikációja mégiscsak termékeny aprómunkát jelentett (1215.), összességében kiépíteni segített polgári rendet, korszerűbb államiságot. E lassú mozgású kor igazi „hősei” nem parlamenti ütközeteket nyernek, hanem szakminiszterek, bírák, műszaki szervezők, művelődés-politikusok. Csemegi Károly, Kvassay Jenő, Baross Gábor, Trefort Ágoston nevét legalább annyira meg kell jegyeznünk, mint a miniszterelnökét. Baross talán a kor legsikeresebb, s mindenesetre leghasznosabb politikusa. Amikor Fiumét meg a Duna-hajózást fejleszti, a magyar vasúthálózatot államosítja, a postát bővíti, akkor valójában felújítja a reformkori hagyományt, folytatja Széchenyi óriási úttörését.

Itt, ahol kevés a kitűnő egyéniség, s így a válogatás és helybiztosítás nem nehéz, nagyon elkel volna néhány kimunkált, kerek arckép. Ilyet végül is nem kapunk, noha Szász Zoltán már felismeri az olvasói igényt, s kétszer bele is fog Tisza generális portréjának felvázolásába (1167–68., 1219–21.). Hasonló a helyzet Andrássy Gyulával. Annál kiábrándítóbb ez, hisz Diószegi Istvánt hajlékony stilsztának ismerjük, aki nem egy plasztikus egyéniségrajzzal járult már hozzá a diplomácia történetének emberibb léptékűvé tételéhez. (Gondoljunk csak *Hazánk és Európa* c. 1970-ben megjelent tanulmánygyűjteményére!)

Lezárva a Tisza-korszak szemlét, elmondható, hogy irodalmunk kiválóságai szélsőségesen eltértek egymástól a generális megítélésében. Még Jókai és Mikszáth mindvégig meggyőződéses tisztelői voltak, Krúdy 1918 végén engesztelhetetlen gyűlölettel állapította meg: „Csak olvasuk el az egykori írókat: Jókai és Mikszáth feljegyzéseit a miniszterelnökről. Néroról nem írtak nagyobb hódolattal a legaljasabb Rómában, mint írtak azokról az emberekről, akik [...] az ország élére kerültek.” (*Pesti levelek*. Bp., 1963. 374.) Varga József Ady Endre monográfiájából kiviláglik (Bp., 1966. 87.), hogy a költő – teljesen kiábrándulva a kortársak felhígtat liberalizmusából – Tisza Kálmán 1905-ben ilyen jelzőkkel illette: „magyar (...) puritán, népét szerető, törhetetlen.” Jó tudnunk, a mai történetírás ítéletéből, hogy a hajdani elismerés túlfeszített voltában sem pusztán aránytvesztés, még kevésbé hálálkodás vagy megfizetett lekendőzés.

\*

Ideje most már, hogy rátérjünk a két kötet művelődéstörténeti vonatkozásaira, kivált Vörös Károly és Szabad György idevágó fejezeteire. A tízkötetes sorozat szerkesztőbizottsága kezdettől fogva szorgalmazta a szellemi és anyagi kultúra speciális tárgyalását is, fenntartva azt a helyes elvet, hogy a politika, gazdaság stb. áttekintése sem szakítható el a művelődés egy-egy részterületétől. (Glatz F.: Magyarország története [...] helyzetéről. Történeti Szemle 1971. 1–2. sz.) Roppant nehézségekkel küzd a historiográfiának ez az ága. Tucatnyi művészet meg tudományág fejlődését kell szintetizálnia, de úgy, hogy ne feledkezzen meg a politikai-társadalmi eszmék továbbá a művelődési intézmények bemutatásáról. Feladata – s ez viszonylag modern követelmény – az egykori életmód ábrázolása is. Éppúgy zavarhatja a művelődés krónikását egyes diszciplínák elhanyagoltsága (pl. tudománytörténet, életmódkutatás), mint mások nagy adatbősége (irodalomtörténet, részben képzőművészettörténet), s mindenképpen vállalnia kell a polihisztorság nehéz igáját.

Persze olyan polihisztorság ez, amelyben megengedett az értékhangsúlyok szabad elhelyezése, lehet valamit kiemelni vagy épp ellenkezően mellőzni a művelődés összetett színekéből. Szabad György és Vörös Károly a művelődés kereteinek s intézményeinek rendkívül alapos, új összefüggéseket megvilágító rajza mellett szinte kizárólag a fontosabb tudományok és művészetek

(ide értve az irodalmat) múltjával törődik, lemond az eszmétörténetről, s az életmódkutatásról. Lemondanak róluk, helyesebben átengedik őket a nem kifejezetten kultúrtörténeti részeknek. A szakágak kidolgozatlansága folytán még megbocsátható döntés ez, de a reprezentatív összefoglalás hézagossága következik belőle, s a nagyközönség számára tartós lesz e hézagosság, hiszen nem minden emberelőz hozza meg a maga nagyarányú történelmi szintézisét. Tegyük hozzá, ez a mellőzés érthetőbb Szabad, mint Vörös esetében. Az előbbi ugyanis feldolgozza az önkényuralom teljes időszakát, egy módja van másutt a hiányok pótlására (társadalomtörténeti elemzésébe pl. remekül beolvastja a paraszti mindennapok freskóját, bőven élve a folklór, sőt a népművészet tanulságaival). Vörös Károly azonban pusztán egyetlen nagyfejezet gazdája (Művelődés 1867–90.), nincs alkalmja az átcsoportosításra, arra számíthat legföljebb, hogy a rákövetkező kötet szintén a dualizmust tárgyalja, ezért információi sokban kiegészítik az ő mondanivalóját.

Ez történik az életmód feltárása terén a 7/1 kötet már említett V. fejezetében, ahol Hanák Péter a századforduló társadalmát ismerteti. (Vö. Glatz Ferenc i. cikkével, i. h. 247.) Bizonyos fókig visszavetíthetők korábbra a 7/2 művelődéstörténetének, Szabó Miklósnak a politikai gondolkodásról tett megállapításai is. Szabó Miklós felvázolja azokat a történetivé színezett politikai fikciókat, amelyek a századfordulón a szélesebb tömegek nacionalizmusát táplálták. Legendává lett a magyar államalkotó készség, a parlamentarizmus, és a szabadelvűség – hogy a Papp Dánieltől 1894-ben alkalmazott gúnyos fordulattal éljünk – „vörös fonálként húzódtott végig történelmünkön” (919–23). Mindehhez elsősorban Beöthy Zsolt munkássága folytán csatlakozott a nemzeti jellem mítosza, amelyben a nemesség egykori eszményített vonásai emelkedtek a „magyar kedély”, a „magyar ízlés” normájává.

A nagyhatású gondolatok forrásvidéke kimutatható lenne már a hetvenes, nyolcvanas években, amint ezt Beöthy szerepe is igazolja. Sajnos, vele Vörös Károly éppoly keveset törődik, mint a magyar birodalmi gondolat korai apostolaival, Rákosi Jenővel meg Asbóth Jánossal. Nincs szeme a sokszínű konzervativizmusra: a népiességet lesüllyesztő Nyelvőr nyelvújítást tagadó, parasztos provincializmusba merülése mellett éppoly közömbösen megy el, mint az Asbóth János-féle nivós liberalizmusellenesség mellett. Egyáltalában, kevés figyelmet kapnak a

később hatalommá váló újkonzervatívság előfutárai. Ha velük akarunk megismerkedni, Halász Gábor túlságosan is rokonszenvező tanulmányai – *Magyar századvég* (1937), *Magyar viktorianusok* (1942) – még mindig jobb kalauzul szolgálnak, mint e korszerű rendszerezés. (Simonyi Ivánról Szász Zoltán közléséből (1272.) csupán azt tudjuk meg, hogy antiszemita képviselő. Halász Gábor ismerteti meg az elfeledett politikai gondolkodóval, aki tagadta a korabeli népképviselési rendszer célszerűségét.)

Az általános eszméletörténeti vonatkozásokat vizsgálva sem lehetünk éppen elégedettek. Az önmagában sem bő anyag részterületekre hasad szét, nem mutatja meg az európai filozófia és természetudomány akkori nagyjainak hatását a közgondolkodásra. Hiába keressük a hazai pozitívizmus, darwinizmus valamennyire is összefogott ábrázolását, a könyv nyomán fogalmunk sem lehet arról, a „létért való harc”, a természetes kiválasztódás mennyire központi eszméje a kornak, mily gyorsan elvezet az uralkodó osztályok vagy a magyarság vezetőszerepének hirdetéséhez! Ott van ugyan Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség* c. munkája a könyvészetben, ám a tanulságaival nem nézett szembe Vörös Károly. Felbukkan Schopenhauer neve az egyetemes tudományfejlődésre szánt lapon (1429.), hasztalan kutatjuk azonban a hazai filozófiának illetve irodalomnak szentelt részekben. Summázó jellegűnek csak a *Tömegkultúra* c. alfejezetet mondhatjuk, amely tájékoztat a századvégi átlagember vallásosságáról, információigényéről, a hagyományosabb meg újszerűbb szórakozási formákról. Hasznos kezdeményezés ez, már csak annak okán is, hogy a vallásról, sőt az egyházakról, egyházpolitikáról aránylag keveset hallhatunk a műben. Sajnos, Szabad György összefoglalóan nem tér ki a tömegműveltségre, irodalom- és sajtószemlélete határozottan arisztokratikus. Finoman árnyalt, hajlékonyan és tömören megfogalmazott irodalomtörténeti csoportképéből éppúgy hiányzik a népies best seller-szerző Vas Gereben, mint általában a népoktató irodalom (Boross Mihály, Táncsics stb.) vagy az adomáskönyvek, élelapok egykori divathullámára történő utalás.

E túlzott válogatás azonban többet ér, mint Vörös Károly irodalom- s művészettörténeti tárgyalásának helyenként kusza gazdagsága, amelyben eluralkodik az aránytalanság (nézzük meg pl. mennyivel több szó esik Csiky Gergelyről, mint Arany Jánosról, noha a költő számos műve határozottan népszerű ekkoriban). Másutt

egy féligazsága – a túlzott általánosítás következtében – egyértelműen tévedésbe csap át. Mert mindössze féligazság a XIX. század derekán költészetben, zenében, szobrászatban, építésben kibontakozó, népiesen át nemzetire törekvő tendenciák egészen szoros párhuzamosítása. Akkora különbséget érzékelhetünk az egyes területek hagyományai, lehetőségei s maguk az alkotók közt is, hogy 1865–70 körüli, nagyjából egyidejű hanyatlásuk sem jósolt fel valamilyen átfogó, egyetemes érvényű ítélet kimondására. Vörösmarty, Petőfi, Arany és Jókai művészete értékét, szerves nemzeti megalapozottságát tekintve nem ugyanott foglal helyet, ahol Mosonyi muzsikája, Izso szobrai, Feszli Vigadója. Sokkal magasabbra emelkedett az irodalmi népiesség a társ- művészetek rokon törekvéseinél. Vörös Károly kijelenti: „A 19. század első felének nagy kísérlete a magyar polgárosodásnak egy formájában is sajátosan magyar nemzeti kultúrában való kifejezésére, kudarcot vallott.” (1446.) A líra, a verses epika, sőt részben Jókai s Kemény regényírása is ellentmond az ilyen következtetéseknek. Velük kapcsolatban nem eredménytelenségről beszélhetünk, hanem időbeli korlátozottságról: a magyar irodalom nemzeti formáját – s ez természetes – nem egyszer s mindenkorra lelték meg a negyvenes–ötvenes évek nagy géniuszai, európaiság és magyarság szintézisét újra meg kellett alkotni a XX. század elején. Ám nem függetlenül attól, amit Petőfiék, Aranyék tettek! Másfelől csakugyan lehet – a rövid virágzás ellenére – lényegében kudarcról szólni a nemzeti opera, szimfonikus zené meg az építészet tekintetében (így vélekedett Szabolcsi Bence: *A XIX. század magyar romantikus zenéje*. Bp., 1951. 197–98).

Amikor Vörös Károly erősen viszonylagos értékűnek látja irodalmi népiességünk vívmányait, akkor voltaképpen Arany 1850 utáni balladáinak, eposzainak „korszerűtlen és folytathatatlan voltából” (1444.) indul ki. Itt azonban helyénvaló egy ismert logikai formula alkalmazása. „Föltéve, de meg nem engedve” az efféle megítélést, még mindig jogosulatlan annak az egész népies áramlatra történő kiterjesztése!

A recenzió elég számottevő részét foglalta el a vita, a hiányok felsorolása, az utolsó bekezdésekben egyenest uralkodóvá lett mindez. Akkor hát „minden rossz, ha a vége rossz”? Még a látszatát is el akarjuk kerülni az ilyen föltételezésnek! Meggyőződésünk, a tudományos rendszerezés e kötetét évtizedeken át nem csekély haszonnal forgatják majd az irodalom kutatói, oktatói, népszerűsítői. Erről kezeskednek a módszerei: társa-

dalmi megalapozottsága, európai látóköre, a Monarchia egészét tekintő szemlélete, mentessége a belemagyarázástól, visszavetítésektől. Annak is köszönhető az eredmény, hogy a szerzők részben új kutatásokra építettek, elmélyültek a részletekben, s időnként tiszteletre méltó őszinteséggel írtak a még el nem végzett feltárásokról, statisztikai és társadalomtörténeti adatgyűjtésről (pl. Szabad György a nemesség meg a felszabadult

paraszság birtokviszonyait érinti ilyen hangnemből: 586, 601). Noha bírálhatók egyes művelődéstörténeti részek, meg kell gondolnunk, e területen az előmunkálati hiányok, módszertani tisztázatlanságok mellett súlyos akadálynak mutatkozott a határidők rövidege. A csoportmunkák, sorozatok e nyomasztó velejárójával pedig jó néhányan találkoztunk már!

Nagy Miklós

## AZ ARCOK ÉS VALLOMÁSOK SOROZAT HAT KÖTETÉRŐL

Z. Szalay Sándor: Gárdonyi Géza alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 289 l., Antal Gábor: Fodor József. Bp. 1976. Szépirodalmi K. 341 l., Lázár István: Örkény István. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 339 l., Kónya Judit: Szabó Magda. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 275 l., Rónay László: Devecseri Gábor. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 292 l., Szalay Károly: Karinthy Ferenc. Bp. 1979. Szépirodalmi K. 252 l.

Bizonyára sokan olvassák, forgatják a Szépirodalmi Kiadó *Arcok és vallomások* sorozatának évek óta megjelenő köteteit, melyek fontos igényt elégítenek ki: „emberközeli” hozzák az írókat az olvasóhoz, megrajzolva emberi-alkotói portréját. Nem elhanyagolható a sorozat ismeretterjesztő funkciója sem, valamint az a filológiai felderítő munka, melynek eredményei e kötetekben felhalmozódnak: sok magyar íróról itt jelent meg az első önálló monográfia, s így alapul szolgálhat a további kutatáshoz is.

Sajátos műfajt képviselnek ezek a kötetek: valamiféle átmenetet az életrajz és az önéletrajz között. Az írókat, költőket „alkotásai és vallomásai tükrében” mutatja be a monográfus; vagyis, az író saját magára vonatkozó szövegei (interjúk, önvallomások, művek kiragadott részletei, levél, napló stb.) és a monográfus által írott szövegek, illetve az általa válogatott, az íróra vonatkozó szövegek (kritikák, recenziók) együtteséből alakul a végleges portré. A monográfus szerepe tehát némileg korlátozott: az alkotót és művét belülről kell ábrázolnia: mintegy kirajzolva, felerősítve azokat a vonásokat, melyek már eleve benne vannak a műben, illetve az alkotó egyéb – életrajzi jellegű megnyilatkozásaiban. Joga van persze korrigálni, kiegészíteni és magyarázni is ezt az eleve kialakult – illetve kialakított – önarcképet; ennek a külső beavatkozásnak a mértéke dönti el végső soron, hogy a kép a szubjektív jellegű önarcképhez, vagy az objektív, külső nézőpontból láttatott portréhoz közelít-e jobban. Kényes egyensúlyt kell tartania a monográfusnak: sem a dokumentumok kritikátlan, fenntartások nélküli elfogadása, sem a teljes kívülről nem vezethet a kívánt eredményre: az életmű és az életrajz olyan jellegű bemutatására, amelyben a

tények és jelenségek *objektív hitelességét* az alkotói megnyilatkozások szubjektivitása nem gyengíti, hanem ellenkezőleg: még hitelesebbé, autentikusabbá teszi. (Csak zárójelben: a feladat nehézségét, kényes voltát éppen nem csökkenti, hogy nem egyszer élő alkotókról van szó: az életrajz egyes vonatkozásainak feltárása, s a művel való összefüggéseinek felrajzolása igen nagy körültekintést és tapintatot kíván.)

Nem kívánunk kitérni arra a szerteágazó problémakörre, hogy vajon mennyiben tekinthetők autentikusnak és dokumentumértékűnek az alkotó művész önmagára vonatkozó szövegei, valamint arra sem, hogy élet és mű egymásra vonatkoztatása sem mindig problémamentes: gyakran ellentmondásokról zsúfolt; a költő által papíron lefektetett gondolatok, eszmék s a gyakorlatban képviselt magatartás, életmód stb. között néha áthidalhatatlan szakadék tátong. (Közismert szépirodalmi példaként idézzük fel Rousseau életét és művét.) Az egység, az egymásból-következő koherenciája tehát nem feltétlenül adott; azonban itt is nehéz dolga van a monográfusnak, aki – főként az időben közel álló vagy élő alkotók esetében – érthető módon inkább az ellentmondások elsimítására, s nem hangsúlyozott feltárássra törekszik. Vagy itt van annak a problémája, hogy mi az egyáltalán, ami az írói életrajzból megőrzésre, megörökítésre érdemes; mennyiben fontosak esetleges, apró részletek, mozzanatok a mű jobb megértése (végül is ez a cél) szempontjából; mi a jobb, hasznosabb: a részletező, mindent kidolgozó esetkezelés, vagy a nagyvonalúbb?

Mindezek az itt csak röviden jelzett problémák természetesen minden egyes konkrét esetben más és más módon, más előjellel vetődhetnek fel.

Mint ahogyan az itt ismertetendő hat kötet mindegyike is más és más módon közelít a tárgyalat szerzőhöz; más az ecsetkezelése, a nézőpontja, azonosulásának, illetve távolságtartásának mértéke.

A *Gárdonyi Géza* életét és műveit bemutató kötet írója, Z. Szalay Sándor meglehetősen járatlan úton taposott ösvényt; hiszen a Gárdonyiról szóló irodalom elég sovány, s nagyobb-részt régebbi keletű, így a szerző vállalkozását mindenképpen úttörő jellegűként kell üdvözölnünk.

Annál is inkább, mivel az életrajz írójának különleges nehézségekkel kellett számolnia. Kevés olyan író tart számon a magyar irodalom, akinek egyénisége, élete és műve ellentmondásoktól zsúfoltabb, problematikusabb lenne, mint éppen Gárdonyié.

A végletek embere: sajátosan futnak össze benne a századforduló és a századelő irodalmi és eszmeáramlatainak, különböző ízlésrétegeinek gyakran ellentétes pólusokból kiinduló szálai. Barátai közt tartotta számon Szabolcska Mihályt – és Bródy Sándort is; szabadgondolkodó, majd elfogadja a deista világszemléletet; ír nótaszöveget, népszerűvé vált karácsonyi dalt, Göre Gábor-történeteket – de ő írta az *Egri csillagok*at is. Nyomorgó tanító, újságíró – majd, a századfordulón, a pesti társaság egyik központi figurája – hogy aztán mindent hátrahagyva, mint „egri remete” vonuljon vissza a világtól.

Talányok, titkok, legendák fonódtak alakja köré – s ő maga is táplálta ezeket a legendákat –, személyiségének elidegeníthetetlen részévé vált a különység, a kuriczitás tudatos felvállalása. Nincs tehát könnyű dolga az életrajzíróknak, ha rendet akar teremteni ebben a furcsa szövevényben. Z. Szalay Sándor körültekintően végezte el ezt a munkát; feltárta az életrajz legapróbb mozzanatait, a fellelhető filológiai és történeti apparátus segítségével. Azokon a pontokon azonban, ahol az összefüggésekre még így sem derült fény, nem bocsátkozott tetszetős feltételezgetésekbe, hanem megmaradt a tények regisztrálásánál. Gondolunk itt elsősorban a Gárdonyi házassága körüli „titokra” vagy a hirtelen Egerbe költözés mélyebb okaira.

Igen hiteles és aprólékos a Gárdonyi alakja mögé festett háttér: a korrajz önmagában is számos fontos és érdekes adalékot tartalmaz. A családi örökség és a tanító-évek ábrázolása, a korabeli falusi tanítók életéről, a „falusi Magyarország”-ról is hitelesen szól. (*Papok, tanítók asztalánál*) A századelő irodalmi élete harcait –

melyben Gárdonyi valóban sajátos szerepet játszott, nem tartozván egyértelműen sem a konzervatív, sem a modern irányhoz – is sokrétűen érzékelteti a könyv.

A hatalmas Gárdonyi-életmű részletes elemzésére és értékelésére e keretek között természetesen nincs mód. Lényegében egyetérthetünk legfontosabb műveinek, történelmi regényeinek értékelésével – pusztán kiegészítésképpen szeretnénk hangsúlyozni, hogy Gárdonyi e művei alapvetően romantikus jellegűek – különösen az *Egri csillagok*; az alakok rajzát és a meseszöveget tekintve.

Gárdonyi verseit kissé túlbecsüli – a korabeli kritikákra hivatkozva – a szerző. Nem csekély lírai életműve – néhány kivételtől eltekintve – bizony csak a kor átlagszínvonalán mozog; s mai értékelésünk szerint eljárt felettük az idő, akár csak a századelő több más lírikusának verstermése felett is. Ugyancsak a korabeli megítélés, a „történeti érték” alapján értékelt a szerző *A bor* című színmű esetében is, amely megjelenése, illetve színre kerülésekor számíthatott ugyan újdonságnak a korabeli „hamis” népszínművekkel szemben; mai ízlésünk azonban *A bor*-t is csak népszínműnek – noha kétségtelenül jól megírt és hatásos, esztétikailag sem értéktelen népszínműnek – érzi. Gárdonyi életművén belül persze fontos szerepet játszik, s bizonyára nagymértékben járult hozzá az író népszerűségéhez, széles körű ismertségéhez is.

A többi mű elemzéséhez képest – bár ez indokolt is – kicsit háttérbe került a társadalmi regények elemzése. Jóllehet, ezek nem remekművek, mint az *Egri csillagok*, helyenként igen modern pszichológiával íródtak, s számos kitűnően megformált alak mozog bennük. Ha a terjedelem engedte volna, a szerzőnek bizonyára még lett volna mondanivalója az olyan ma is eleven problematikájú regényekről, mint például *Az öreg tekintetes* vagy az *Ida regénye*.

Nem látszik valószínűnek a szerző azon feltételezése, hogy Gárdonyi stílusát – a játékos, sokszor saját maga által alkotott szavakkal díszített nyelvezet – a gyermekek tudják igazán értékelni, a felnőttek kevésbé. Feltehető, hogy a mai gyerekek Gárdonyi tájszavaiból, szólelményeiből még csak nem is sejtik, mit jelenthetnek – történelmi regényekben elsősorban a kalandot, a meseszöveget élvezik.

Gárdonyi kiegyensúlyozatlan élete és életműve, szélsőséges egyénisége végül is közelebb került a mai olvasóhoz Z. Szalay Sándor könyvével; ma is népszerű regényeinek kedvelői is sok

újat tudhatnak meg belőle, s megismerhetik az életrajz és a mű – a szerző által gondosan feltárt – összefüggéseit.

Az irodalommal hivatásszerűen foglalkozók számára is sokat mond a könyv, s végső tanulságaiban felveti a Gárdonyi-életmű elemző újrértékelésének szükségességét, fontosságát is. Kár, hogy helyenként pontatlan megfogalmazások, nyelvi, mondatszerkezeti pongyolaságok nehezítik az olvasó dolgát.

Antal Gábor *Fodor Józsefről* írt pályaképet. Rokonszenvesen személyes hangú *Bevezetőjében* a könyv megírásának belső indítékairól, a Fodor Józseffel való kapcsolatáról beszél; ezzel mintegy legalizálja is az elfogult nézőpontot. Saját maga vonja meg elemzésének határait is: „A romantika kérdését és a többi irodalomtörténeti, esztétikai, verstani kérdést, amit Fodor József költészete felvet, e szerény (és szerénytelen) vállalkozás nyilván nem fogja megfejtani. Be kell érni annak felismerésével – és felismertetésével –, hogy Fodor József pályája több érdekes tételt és ellentétet kínál, mint amiről akár a költő hívei is tudnak.”

A vállalt feladatot Antal Gábor korrektül, a költői biográfia és életmű igen alapos, részletekre is kiterjedő ismeretében teljesíti. Pedig neki sincs egyszerű dolga; Fodor életútja, „magánemberi” mivolta is nem egy olyan mozzanatot is tartalmaz, mely – a kívülálló szemében – méltatlannak tűnik a költőhöz, aki – műveiben – mindig a magasrendű erkölcsiség váteszi dalnokaként jelenik meg. Hogyan is fogjuk fel – például – azt a kis epizódot, amikor a költő – felesége segítségével, s egy vallási szekta (majd Hatvány Lajos) pénzén tartózkodik Berlinben szerelmével? Fonák helyzet; s Antal Gábornak sikerül az ilyen epizódokat igen mértéktartó tárgyilagossággal, emberi megértéssel érintenie. Gördülékeny stílus, fordulatos előadásmód jellemzi az életrajzi részeket, melyek mint történelem is érdekessé válnak az olvasónak: Fodor József hosszú pályája feleleli az utolsó félszázad eseményekben meglehetősen gazdag történetét; Fodor kezdettől aktív, az eseményekben részt vállaló egyénisége lehetővé teszi, hogy valóban élővé váljon ez a történelem, s ne csak az egyén mögé aggatott kulissza maradjon. Legérdekesebb és legtöbb tanulsággal szolgál a negyvenes évek elejének rajza, a kitűnően megrajzolt publicista Fodorral az előtérben; a felidézett hírlapi csatározások által érzékeltetett légkör talán még a fiatalabb olvasók – gyakran kritizált – történelmi tudatának alakításában is fontos szerepet játszhat;

amennyiben jól és érzéketesen demonstrálja Horthy-Magyarország egyes liberális jellegű összetevőit, így például a sajtó – igen viszonylagos – függetlenségét.

A művek értékelésével kapcsolatban Antal Gábor a lehető legtárgyilagosabb megoldást választotta: a kritikusok – hol egybehangzó, hol egymástól gyökeresen eltérő – véleményét hagyta beszélni, legtöbbször önmaga helyett is. Talán nem ártott volna, ha többször is állást foglal az ellentmondásos értékelések valamelyike mellett, esetleg közli saját különvéleményét; vállalva a tévedés mindig fennálló kockázatát is. A szerző nem zárkózik el teljesen az értékeléstől, helyenként visszafogott hangú kritikáját is közli egyes művekkel kapcsolatban. Nem ártott volna azonban – az olvasó érdekében is – világosabban és egyértelműbben leszögezni, amit itt-ott csak pedzeget: hogy Fodor József költői műve igen tiszteletreméltó, impozáns méretű, *esztétikai* értékekben gazdag és egy magasrendű morális attitűdöt fejez ki – ám költészetének nagyobbik hányada *irodalomtörténetileg* alatta marad ennek az értéknek; lényegében egy már meghaladott költészeteszmény jegyében fogant.

Lehetséges, hogy Fodor József költészete ügyében „esztétikai perújrafelvételre” van szükség, mint azt Antal Gábor írja – ez azonban csak akkor lesz valóban célravezető, ha egyaránt vezérlik irodalomtörténeti, líratörténeti és esztétikai szempontok. Fodor költészetének valóban értékes korszakai is tisztábban csillognak majd, ha sikerül leválasztani róluk a – bizony nem kevés – silányabb anyagot. (Ezt a munkát természetesen – nem kérhetjük számon ettől a monográfiától.) A pályakép kerek és lezárt: egy érdekes, színes egyéniség változatos életútját, s gazdag költészetét kíséri végig Antal Gábor – tárgyilagosan, szuggesztív lendülettel, nagy filológiai apparátus segítségével.

Lázár István *Örkény Istvánról* szóló írása már egy – sajnálatosan korán – lezárt életművet térképez fel. A könyv írása idején azonban Örkény még élt, alkotott. Lázár erről az élő, eleven íróról készít ugyancsak eleven, színes portrét. Nem elégszik meg a már rendelkezésre álló – igen nagyszámú – interjúval, beszélgetéssel, önéletrajzi jellegű vallomással; ő maga is faggatóra veszi Örkényt életének egy-egy epizódja, nem eléggé világos mozzanata felől. Így tehát ennek a könyvnek a műfaja erősen egy *riportkönyv* irányába tolódik; főként az első – életrajz-központú – részben, s igen sok eddig ismeretlen, fontos új adalékkal gazdagítja az eddig kialakult Örkény-képet.

A módszer csak dicsérhető; valóban eleven, emberközeli kép rajzolódik ki az íróról: sajátosan szelektív memóriáját éppúgy megismerjük, mint visszafogott zárkózottságát, fanyar ironiáját. Az önéletrajz nem vélegességében és lezártágában kerül így az olvasó elé, hanem keletkezése folyamatában, bizonytalanságaival, eldönthetetlen mozzanataival együtt. A szerző nem szobrot mintáz, s nem is tiszteli az író mindenek fölötti tekintélyként; állításait gyakran korigálja, vagy legalábbis enyhe kétkedéssel veszi tudomásul. Mint ahogyan a kritikusok, az Örkenyről szóló írások állításait is. Kétkedő, hitetlenkedő megjegyzéseit, gyakori kérdőmondatait azonban ritkán kíséri az állító mondatok határozottabb véleményalkotása.

Örkeny gazdag életművének önéletrajzi vonatkozásai, a műveket egymáshoz kapcsoló motívum-szálak azért így is tisztán állnak előttünk; a művek mélyebb elemzését nem is kérhetjük számon a sorozat jellege folytán. Lázár István nem takargatja az életmű gyengéit sem; őszinte és szókimondó az ötvenes évek műveiről szólván. Sajnálhatjuk ezért, hogy a könyvben „több az élet, mint a mű”, s hogy a színesség, változatoság, olvasmányosság gyakran visszajára fordul: az események folyamata néha kissé összekuszálódik, s csak nehezen tekinthető át. Ugyancsak hibávé torzul helyenként a könyv egyik erénye: a közvetlen, könnyed stílus. Örkeny egyik idézett interjújában azt mondja, hogy ő felnőttek tekintetű olvasóit: nos, Lázár István mintha nem egészen tekintené felnőttek a monográfia potenciális olvasóközönységét. Nemcsak arra gondolunk, hogy talán valóban felesleges külön kitérni olyan mozzanatok magyarázására, mint például a nyilas „testvér” megszólítás; vagy legalábbis nem kellene még külön is magyarázni a magyarázatot. Inkább a stílus túlzott közvetlenségére, a poénokra élezett előadásmódra, a figyelemfelkeltés, érdeklődés-megtartás számos – egyébként ötletes és hatásos, de itt mértéktelenül felhasznált – eszközüre.

A szerző módszere a tanórak „kérdve kifejtő” módszerre emlékeztet. Ez a módszer – mértékkel alkalmazva – valóban képes feszültséget teremteni az olvasóban, aki a szerző által feltett kérdésre várva a választ, mintegy oknyomozásként élheti meg az egyes életrajzi vagy művészi-irodalmi problémák, szövevények felfejtését. Örkeny életműve azonban – úgy gondoljuk – „felnőttesebb” közelítést igényelt volna; még akkor is, ha feltételezhetjük, hogy a könyv olvasói között számos gimnazista korú is akad.

Oda nem illőnek tűnik számos, az élőbeszéd közvetlenségét felkeltő kiszólás; például ez: „Tisztelettel kérdezzük ezután (...) tetszenek már érteni, hogy ki ez a Pisti, és hogy mit képvisel?”

Ez a fajta bizalmaskodás nemcsak a stílusban leihető fel, hanem a könyv gondolati-tartalmi szintjén is. Mert csak annak tekinthető, hogy több ízben olvashatunk olyan – hallomáson alapuló – eseményekről, tényekről, melyeket semmiféle forrás sem támaszt alá. Egy monográfia természetesen nem törvénytörési vallomás, ahol csak szigorúan bizonyítható tények szerepelhetnek; mégis, talán óvatosabban kellett volna bánni néhány – tényként közölt – életrajzi s egyéb mozzanattal; legalább is hangsúlyozni kellett volna a szóbeli közlések bizonytalan voltát.

A fenti kifogások talán kedvezőtlenebb színben tüntetik fel Lázár István könyvét, mint amilyen az valójában. Ismét hangsúlyozzuk: a könyv anyaga igen gazdag, számos új gondolatot és adalékot tartalmaz; s olvasmányuk is érdekes. Kár, hogy helyenként stílust tévesztett a szerző, s ez a stílustévesztés – részben – beárnyékolja a könyv kétségtelen erényeit, értékeit is.

Örkeny Istvánnal ellentétben, *Szabó Magda* azon íróink közé tartozik, akik sokat és szívesen beszélnek önmagukról, életük személyes vonatkozásairól. Szabó Magdának egyik kitűnő könyve – az *Ókút* – elemző részletességgel tárja föl az író gyermekkorát; a bontakozó személyiséget és az azt motiváló, befolyásoló szűkebb és tágabb környezetet. Számos interjú, visszaemlékezés idézi fel életének későbbi eseményeit is; Kónya Juditnak, a monográfia szerzőjének tehát bőséges anyag áll rendelkezésére Szabó Magda élete és pályája megrajzolásához. Ez, amennyire könnyíti munkáját, annyira meg is nehezíti: az igen részletes és bő anyag inkább megbéklyózza, mint-hogy felszabadítaná a monográfus önállóságát. Ha Lázár István kérdőjeleit néhol már sokalltuk, most épp ezeket a kérdőjeleket kell hiányolnunk: a szerző bizonyos fokú távolságtartását a vizsgált anyagtól. Kónya Judit az *Ókút* és a különböző Szabó Magda-interjúk, vallomások alapján építi fel könyvét, de annyira azonosul az anyaggal, oly mértékben magáévá teszi az író eredeti látásmódját, hogy néha úgy tűnik, hiányzik az a bizonyos, a sorozat alcímében szereplő „tükör”, amely mégiscsak más optikát ad – a kívülről, jelen esetben a monográfus optikáját –, az egyszer már leírtaknak. Természetesen, így is fontos munkát végzett a szerző a meglévő dokumentumok gondos, értő elrendezésével, az élet-

rajz és mű közös pontjainak érzékeny felvillanásával.

Annál fontosabbnak tekintendő ez a munka, mivel Szabó Magda egyike legnépszerűbb íróinknak, s bizonyára sok olvasója várja már a róla szóló, elemző összefoglalást.

Az életmű ismertetését az életrajzhoz hasonló gondossággal végzi el Kónya Judit. Kár, hogy legtöbbször megelégszik a regények pusztai tartalmi leírásával; az értelmezés és értékelés csak igen kis helyet kap. Pótolhatta volna ezt a kritikák nagyobb számú és bővebb idézése; ebből azonban csak ritkán részesül az olvasó. Ismét a rálátás, az anyagon való kivülről nézőpontját kell hiányolnunk: s az esetleges kritikai mozzanatok, melyekkel a szerző rendkívül óvatosan bánik. Így az életmű egységes, törekés és hullám-völgyek nélküli fensikként tárul az olvasó elé, pedig az még egy-két idézett kritikából is sejtethető, hogy legalábbis nem mindenki látta ilyennek Szabó Magda életművét. Összemosódik így az életműben a kitűnő, a jó és a kevésbé jó teljesítmény, ami nem használ a gyengébb műveknek, rontja viszont az igazán jók hitelét. Egyik legszembetűnőbb példa erre a *Katalin utca* című regény értékelése: ami ugyan nem rossz regény, de nem is hasonlítható Szabó Magda más (korábbi és későbbi) kimagasló teljesítményeihez. Ezért túlzás a monográfus részéről a *Katalin utcát* az író „minden eddigi regényének eredményét összegező művé”-nek aposztrofálni, olyan kimagasló írói teljesítménynek, melyben „az életmű minden kezdeményezése benne szintetizálódik”.

A felsőfokú dicső jelzők talán hatásosabbak és meggyőzőbbek lettek volna, ha ritkábban írja le őket a monográfus. Megállapításai, pozitív értékelései néhol a közhelyszerűség peremét súrolják. Ilyesmikre gondolunk: „olyan lélektani mélységekbe lát, ami minden olvasóját lenyűgözi, s olyan könnyedén vív mesterségének nehézségével kardjával, a stílussal, mint kevesen a mai magyar irodalomban.” (232.) – Vagy: „Múlhatatlan élménnyel karcolja olvasójába az óvodás Kati sárga lepkeszárnyát...” (201.) Több visszafogottság, józanság, tárgyilagosság lett volna szükséges az életmű reális feltérképezéséhez.

A kötet bőséges képanyaga hangulatot teremt, s érzékletessé teszi az életrajzi adatokat.

A Devecseri-monográfia szerzője, Rónay László így ír a bevezetésben: „Amikor a munkába kezdtem, jórészt az ő saját emlékezéseiből indultam ki. Aztán ráébredtem, hogy a valóságban nem egészen olyan volt, hanem több is, kevesebb

is. Valóban az istenek gyermeke lehetett, akit az emberek nem mindig ismertek fei teljes valójában.”

Ennek a felismerésnek köszönhető, hogy Rónay könyvében működésbe lép a „tükör” – ami végül is önálló, szuverén portrévá szervesíti a feldolgozott anyagot. Devecseri, az „istenek gyermeke” ember, a személyiség valóban élménytadó intenzitással elevenedik meg a lapokon; s vele együtt a kor és környezet is: nem pusztai háttérdíszletként, hanem a kép azonos értékű összetevőiként. Hiszen Devecseri esetében maga a korrajz is hatalmas irodalom- és művelődéstörténeti anyagot görget: kezdve a gyerekkor, az indulás körülményeivel, motívumaival. Itt nem a kalandos regényesség dominál, mint Örkénynél, vagy kisebb mértékben Fodornál: Devecseri életének eseményeit és helyszíneit nem a változatoság, hanem elsősorban szellemi és érzelmi élmények: emberek, eszmék, művek változatos sokasága teszi színessé és gazdaggá.

Ez a változatoság adja a könyv alapélményét: azt a tanulságot és felismertést, hogy egy filológiai probléma, egy verstani vagy műfordítás-elméleti kérdés is lehet izgalmas és érdekfeszítő. Devecseri azt a – letűnt – világot képviselte, amelyet Szerb Antal regényeiből, Karinthy Ferenc *Kentaurjából* ismerhetett meg az olvasó: a szellemi kalandozások végtelen, titokzatos tengereit és szárazföldjeit. Rónay László biztos kézzel vezeti az olvasóját ezeken az utakon. Otthonosan mozog az antik költészet – avatlanoknak ijesztőnek tetsző – labirintusaiban; s értőként szól hozzá azokhoz a műfordításelméleti vitákhoz, amelyek – például a teljes Horatius kapcsán – hozták lázba a magyar kulturális életet. Szakavatottan, mégis közérthetően világítja meg ezeket a – laikusoknak nehezen megközelíthető – szakmai problémákat; az antik költészet magyarításának számos vitatott kérdését, melyekhez Devecseri egy egész, hatalmas fordítás-életművel szól hozzá. Hogy nem mindig ő képviselte a helyes álláspontot, hogy lelkes és fanatikus tökéletesség-igénye néha tévutakra is vitte, azt Rónay sem hallgatja el.

Mint ahogyan – kevéssé ismert – költészetnek teljességre törekvő bemutatását is a higgadt tárgyszerűséggel párosult beleérző kritikusai attitűd jellemzi. Rónay mindig a korba, a történelembe ágyazva látja és láttatja a költő világkép alakulását: a harmincas évek homéroszi derűjétől – melyekre már rávetülnek „a látóhatár peremén fenyegető árnyak” – az ötvenes évek bénító és Devecseri költészetét mélypontra süllyesztő lég-

körén át egészen a *Bikasírató* katartikus erejű humanista szintéziséig. A szerző kirajzolja a pálya emelkedőit és buktaóit; a hangsúlyt azonban mindig az egységre, a kontinuitásra teszi, azzal, hogy a költő gyengébb periódusait is – így az ötvenes évek hullámvölgyét – a költői személyiség alapvonásaiból vezeti le, az egyéniség koherenciájának rendeli alá.

Devecseri személyisége az, ami talán a legtöbbet mond a könyv olvasója számára. Ez fogja össze a történelmi, a környezeti, szellemi és műveltségi tényezőket egységes egészé: a monográfiából nyilvánvalóvá lesz, hogyan válnak a műveltségi-szellemi tényezők életvitel, attitűd és jellemformáló erővé, s fordítva: hogyan nyilatkoznak meg a személyiség jellegzetességei a szellemi-művészi-költői, sőt tudományos szférában.

Teljes, intenzív életet élt: varázslatos egyéniség volt. Egyénisége, alakja színesen rajzolódik elénk a könyvből: nemcsak a vele készült interjúkból (ezek viszonylag kis helyet foglalnak el a kötetben), a kedves és rendkívül szórakoztató anekdotákból (a nyomdászokkal való viszonyáról szólók irodalomtörténetileg is érdekesek!), hanem egész életművének belső sugárzásából, melyet a szerzőnek sikerült átmentenie a monográfia lapjaira. Ez a sugárzás: az életszeretet, életöröm, a harmónia, szépség és szerelem mindeneket legyőző hite ad Devecseri költészetének – véleményünk szerint – a jelenen is túlmutató értéket.

Példázat is tehát ez a portré, példázat az élet lehetséges – a mai korban is megvalósítható – teljességéről; élet és mű, személyiség és szellem egységéről. A könyv befejezéseknél idézett utolsó, halálalatti szavak, melyek „Frici bácsit”, az útnak indító, fiatalkori példaképet, Karinthy Frigyest hívták, úgy zárják le az életet és a művet, hogy egyetlen ívbe fogják össze a kezdetet és a véget: a teljesség, a megbonthatatlan egész képzetét sugallva.

Karinthy Ferenc ugyanabból a szellemi körből, a „*Lágymányosi istenek*” köréből érkezett az irodalomba, mint Devecseri Gábor. Alakja ugyanazt a légkört idézi. Még életútjukban

is van hasonlatosság; a „filoszként”, nyelvészként való indulás – ha természetesen nem is oly mértékben, mint a műfordító Devecseri esetében – Karinthy Ferenc pályáján is nyomot hagyott. Közös az ötvenes évek, a szematismus térhódítása idején való attitűd is: a követelményeknek való megfelelés igénye, a pálya ívének megtörése ebben az időben.

Szalay Károly – aki Karinthy Frigyes- és humor-szakértő – közel érezhette magához Karinthy Ferenc életművét. Arányos és mérték-tartó könyvet írt; nem hagy nagyobb teret az apai ház, az „örökség” jellemzésének, mint amennyi valóban indokolt és szükséges. Hasonlóképpen megfelelőnek látszik az idézett és az önálló szövegrészek aránya is. A művek értelmezésében azonban néhány ponton vitába kell szállnunk a szerzővel.

Az *Epepe* című regény véleményünk szerint fontosabb állomás Karinthy pályáján, mint az a monográfiából kiderül, s nem hihetjük, hogy az író pusztán csak afféle játéknak szánta volna. Noha nem mondható el róla, hogy teljesen új utakat tört a magyar irodalomban – elődeit, mintáit Szalay is megnevezi –, mégis megjelenésének idején igen fontos eseménye volt a hatvanas évek prózájának. Fontos, hogy itt Karinthy mintha visszatérne ifjúkora regényeszményéhez; akárcsak a *Kentaurban*, itt is a kereső-kutató, magányos entellektuel kerül a középpontba – noha gyökeresen más körülmények és helyzetek közé ágyazva. A *Kentaur* ismertetésénél viszont megemlítendő lett volna az igen erős Szerb Antal-hatás; Karinthy hiába ismerte a pesti diáknegyed és tipikus figuráit – a Szerb Antal regényei adta ihletés nélkül nehezen születhetett volna meg a *Kentaur*.

Karinthy Ferenc nemcsak író – jelenség is; olyan jellegzetes alakja a budapesti életnek, aki kőre történetek, legendák szövődnek. Ezt a jelenséget is sikerült Szalay Károlynak érzékeltetnie, segítségül hívva a bőséges és igen közvetlen, intim hangulatú fényképeket is.

Erdődy Edit

## NIEDERHAUSER EMIL: A NEMZETI MEGÚJULÁSI MOZGALMAK KELET-EURÓPÁBAN Bp. 1977. Akadémiai K. 385 l.

A kelet-európai polgári átalakulással és a felvilágosodással összefüggő, a polgári nemzeti eszme jelentkezésével és a nemzeti öntudat fölbredésével járó széles medrű történelmi folya-

mat ábrázolására törekvő könyv historiográfusokat és művelődéstörténészeket egyaránt érdeklő, s tegyük hozzá, elismerést érdemlő nehéz vállalkozás. Sem a hazai, sem a külföldi szak-

irodalom nincs bővebben az ilyen átfogó, a kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmak geneziséét jónakul s fölkészülten taglaló, szükség szerint polémikus, ugyanakkor tartózkodó hangnemű s kiegyensúlyozottságát megőrző színvonalas munkáknak. Az ilyen összefoglalás magyar nyelven ritkaságszámba megy.

E nagy átalakulást jelző korszak törekvései iránt változatlanul erős, sőt fokozódó érdeklődés nyilvánul meg Európa-szerte, kutatva s fölfedezve azokat az indításokat, amelyek innen erednek, s máig hatnak a modern politikai és társadalmi gondolkodásra, a nemzeti hagyományok, a kulturális élet, és a tudományos vizsgálódás minden területén. Az egyes nemzeti – gazdasági és társadalmi alapokat érintő – kutatási eredmények, a korabeli politikai áramlatokat föltáró tanulmányok összességükben teret engednek az egyetemes történeti vonatkozásoknak, még abban az esetben is, ha bizonyos publikációk inkább csak vitaalapot szolgálnak, vagy külön véleményt képviselnek a kelet-európai népek fejlődésének közös sajátosságaira, ill. eltérő vagy egyező vonásaira vonatkozólag. Bonyolítja a helyzetet az amúgy is sok összetevőre épült kutatás kiterjesztése a korabeli társadalomtörténet művelődési területei felé, színezve s szaporítva a nemzeti kultúra és politika jegyében szemlélt jelenségek megítélésében megmutatókozó vitatémákat. Közben számosan megfelelően közlnek arról, hogy a nagy korforduló nemzeti mozgalmainak és a társadalmi haladás fejlődéstörténeti tényezőinek módszeres vizsgálata elválaszthatatlan egymástól, s hogy a „haza és haladás” nem egymással ellentétes fogalmak, hanem összefonódtak a „népek tavasza” legjobbjainak eszméiben. Niederhauser ki tudja mutatni a modern nemzeti érzés ösztönző erejét, de hangsúlyozza a nemzeti és társadalmi haladás egységének igazát, rávilágítva a nacionalizmus egy és több nemzetben belüli retrográd szerepére is, mind a magyarországi, a Habsburg-monarchia belüli, mind tágabb kelet-európai viszonylatban, miközben rámutat a nemzeti öntudat fölbresztésére és kifejlesztésére irányuló összetett törekvésekre a különféle társadalmi, etnikai és nemzeti közösségek keretében.

A nemzeti megújulási mozgalmak elemző vizsgálata, a szerző szavaival, „két, egymást metsző síkon”, nemzetenként és jól átgondolt problémakörönként (a források; a kulturális program; a nemzeti program; a társadalmi program; felkelések és forradalmak) történik. Bevezetése kényszerűen vázlatos, de a maga

nemében így is egyedülálló áttekintését adja a nemzeti megújulási mozgalmakkal foglalkozó soknyelvű történeti irodalmunk (7–32), kitérve a mozgalmak megítélésének tarkaságára, máig ható koncepcióinak változatosságára. A munka felépítéséből adódóan a kelet-európai társadalmak fejlődéstörténetének fölvázolása (33–62) következik, főleg a társadalmi struktúrával s változásával összefüggő kérdésekre összpontosítva. „A kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában bontakoztak ki és a burzsoá nemzet kialakulásának kelet-európai típusát képviselték.” Ami időben a XVIII. század végétől a XIX. század derekáig vagy második harmadáig tartott. A Habsburg, az orosz és a balkáni török, tehát három nagy birodalom területén élő népek társadalmi megosztása és politikai helyzete meglehetősen eltérő volt, a szerző elrendezésében mégis két nagyobb csoportba sorolhatók; az egyik típusba tartoznak azok, amelyeknek saját feudális nemesi uralkodó osztályuk volt (orosz, lengyel, magyar, horvát, román – a két dunai fejedelemségben s bizonyos polgári jellegzetességgel a cseh és a görög), a másikba a jobb híján nem nemesinek nevezettek (észtsek, lettek, a magyarországi szlovákok, szerbek, kárpát-ukránok, az erdélyi románok). S bár az egyes népek jellemzésekor a csoportosítás el is hagyható, a szerző mégis fontosnak tartja e szempont érvényesítését, mivel az előbbieket előnyösebb helyzetben vannak az utóbbiaknál, különösen ott, ahol nem nemesi népek éltek nemesi nemzetek uralma alatt. Ez a szempont különösen a mozgalom vezetése kapcsán merül föl. Míg az első típusnál a nemesség vagy nemesi rétegek alkotják a mozgalom vezető erejét, a második típus esetében a nem nemesi osztályok, a parasztság vagy kispolgárság (egyházi értelmiség), ill. bizonyos polgári rétegek. „Nyilvánvaló – hangsúlyozza a szerző –, hogy ez a kettősség végig nyomon követhető majd, elsősorban és legszembetűnőbben természetesen a polgári átalakulás gazdasági és társadalmi teendői terén, de az átalakulás nemzeti mozzanataira is rányomja bélyegét.” A nemzeti mozgalmak (62–131) sok tanulságos megfigyeléssel, differenciálással és bizonyos közös vonások kiemelésével a fentiek szem előtt tartásával kerülnek reális bemutatásra.

Ami aki azt hinné, hogy a megalapozottnak látszó munkafolyamat rendszerező szempontja osztatlan megértésre talált a nemzet-típusok kérdésében, annak számolnia kell a polémiával. Niederhausernek a probléma lényegét a kelet-

európai felvilágosodás tipológiájával összefüggésben kifejtő francia nyelvű szövegéhez fűzött hozzászólásában a második mátrafüredi konferencia egyik román résztvevője kétségesnek tartotta a kelet-európai nemzeteknek a magyar szerző által javasolt tipológiáját, óva a sémák és elsiertett általánosítások veszélyétől. A román szakember kifogásolta a románok két különböző kategóriába sorolását, mondván, hogy ma már általánosan elfogadott, és csaknem közhely, hogy a román nemzeti öntudat azonos módon nyilvánult meg a Kárpátok mindkét oldalán, egyképpen hatva a historiográfia, a nyelvészet, az oktatás, az irodalmi megújulás területén. Szerinte a felvilágosodás Erdélyben és a dunai fejedelemségekben lényegében egyforma specifikus vonásokkal nyilvánult meg, ami bizonyítja, hogy a „társadalmi helyzet” (különösképpen ha azt le-redukálják az uralkodó osztály problémájára) nem magyarázhat meg mindent. A komplex jelenséget „globális kontextusban” kell vizsgálni. Ellenvetéseit fölerősítve megismétli a Cahiers roumains d'études littéraires 1977. évfolyamában, állítván, hogy a román példa elegendő egy ilyen séma hamisságának bizonyítására; Niederhauser tévedése, hogy számos tényező közül egyet emel ki, túlzásba vive meghatározó jellegét; s így a konkrét történelmi helyzet dialektikus elemzését túlságosan sommás elképzeléssel helyettesíti. A román vitakozó fél nézetét tisztelgetben tartva, a magunk részéről nem osztjuk Niederhauser tipologizáló szempontja elleni érvelését; az ugyanis olyan fejlődéstörténeti tényeken alapul, amelyek tárgyilagos elemzése szemünkben inkább megalapozzák, mint kétségessé teszik konklúziójának hitelét. Maga Niederhauser jól ismerve az ilyen polémiák lehetőségeit és történeti indítékait, arra céloz könyve végén, amit nemzetközi viták résztvevőjeként is helyesen képviselt, munkájával „az indulatoktól mentes megértést” kívánta szolgálni, számítva a problémák közös erőfeszítéssel történő tisztázására.

Niederhauser eljárásának helyességét meg erősíteni látszik könyvében említett problémakörönként következő (132–376), „a mozgalom modelljé”nek felállítását megkísérlő összegezést is magában foglaló jelentékeny rész, amelyben bizonyos mértékben a tényleges fejlődési menetet követve tárgyalja az egyes kérdésköröket (a

kulturális programon belül pl. nemzeti nyelv és nyelvújítás, az oktatás, irodalom, színház, zene, képzőművészet, történetírás és történeti tudat, a nemzeti tudományok és a népművelés), mintegy kielemezve a „megújulási mozgalmak anatómiáját”. A szerző tájékozódásának és anyagismeretének imponálóan széles köre, s a mozgalmak kulturális szakaszának kiteljesedéséről nyújtott differenciált képe, az általános közös mozzanatokra irányuló figyelme, könyvének olyan erényei, amelyek támaszul szolgálhatnak a korszakkal foglalkozó összehasonlító módszerű kutatásnak.

De ő sem zárja ki bizonyos finomítások lehetőségét, hiszen maga mondja, hogy célja nem az egyes nemzeti megújulási mozgalmak párhuzamos történetének rendszerezett megírása volt, s így a célnak megfelelő legszükségesebb tényanyag felvázolására szorítkozott. Ezért nem is bocsátkozhatunk a terjedelmi okokból is szűkített tényanyagot részlegesen kiegészítő megjegyzésekbe. Esetleg olyasmire gondolunk, hogy pl. a nemzeti öntudatot teremtő új irodalmi nyelv és a nemzeti irodalom terjesztése kapcsán erősebb hangsúlyt adnánk a tudatos közönségszervezés eszközeinek és intézményes formáinak. S bár így is rendkívül gazdagnak tartjuk a feldolgozott szakirodalmat, Jancsó Elemérnek az erdélyi magyar és román felvilágosítók együttműködését föltáró munkái kár, hogy hiányoznak belőle. A kelet-európai országok kölcsönhatásairól szólva kiemelendőnek tartanánk azt a kevésbé ismert, de újdonság számba menő jelenséget, hogy a külföldi irodalmak iránti olvasói érdeklődés kiterjedése folytán, illetve jórészt német s francia közvetítéssel, a romantika korai évtizedeiben kezdik fölfedezni hazánkban a közép- és kelet-európai (cseh, orosz, délszláv, lengyel stb.) nemzeti irodalmakat, ami fordulatot jelentett a kölcsönös megismerés hagyományainak menetében.

Az utóbbi években több oldalról is fölmerült egy kelet-európai irodalmak történetét összefoglaló nemzetközi vállalkozás időszerezésének kérdése. Irodalom- és művelődéstörténeti szempontból egyaránt nélkülözhetetlen lesz a korszak tematikájának kidolgozásához a szerző sokéves munkásságát összegez, s nyitott kutatói szemléletével is ösztönző könyve.

Hopp Lajos

Kozocsa Sándor neve egybeforrott a magyar irodalmi bibliográfia történetével. Rendkívüli kitartásra és talán megszállottságra is szükség lehet ahhoz, hogy egy bibliográfus 1933-tól kezdve egészen napjainkig minden évben összeállítsa az irodalomtudomány szakirodalmának bibliográfiáját, ráadásul mindezt tegye bármifajta intézményi háttér nélkül, jórészt egyedül és önerőből. Már önmagában ezért a több évtizedes teljesítményéért kiérdemli az irodalomtudomány képviselőinek és híveinek tiszteletét. Az utóbbi évek-évtizedek rohamosan megszorított szakirodalmával azonban a mégoly lelkes, ám magányos bibliográfus sem tudja tartani a lépést, ennek következménye, hogy a kurrensnek szánt, legfőbb értelmét éppen a szakirodalom gyors követésében rejtő bibliográfia az utóbbi időkben egyre távolabbról tudta csak követni a feldolgozott tárgyét. Az 1960-as évet feldolgozó bibliográfiai kötet tízéves késéssel jelent meg, a most kezünkben tartott, öt évet magába foglaló kétkötetes munka pedig 13 évvel a legutolsó tárgyév után látott napvilágot. Ez a jelentős késés, valamint a megváltozott tartalom – a korábbi, esetenként egy-egy tárgyét tartalmazó kötetekkel szemben a jelenlegi munka öt év, az 1961–1965 közötti időszak irodalomtudományi termését dolgozza fel – lényegesen módosította, illetve még jobban módosítania kellett volna a bibliográfia szerkezetét. Nehezítette a szerkesztő helyzetét az is, hogy időközben az MTA Irodalomtudományi Intézetében megkezdődtek a magyar irodalomtudomány több kötetes retrospektív szakbibliográfiájának munkálatai: e nagyszabású vállalkozás két kötete már megjelent, és a harmadik is megjelenés előtt áll. Jóllehet a két bibliográfia alapjellege más, a Kozocsa-bibliográfia jelentős késése, mivel egyik legfőbb értékét, aktualitását halványítja el, összevethetővé teszi az intézeti bibliográfiával, bár azzal tudományos rendszerben, tagoltságban konkurrálni nem tud, mert eleve nem is akar.

Kozocsa Sándor bibliográfiája anyagában, összeállításában értékes, hasznosítható munka, jó segítője lehet tudósoknak, tanároknak, könyvtárosoknak, diákoknak egyaránt. Szükségesnek tartjuk azonban, hogy a mű egynéhány aránytalanságára, hiányosságára felhívjuk a figyelmet, nem is elsősorban a szerkesztő számára, aki megnyerő következetességgel állítja össze évtizedek

óta azonos, vagy alig módosított szerkezetű és gyűjtőkörű bibliográfiáját, hanem főleg a felhasználók részére, a bibliográfia minél pontosabb és könnyebb hasznosítása érdekében. A bibliográfia gyűjtőköre, tekintettel az ötéves, extenzív, teljességében szinte áttekinthetetlenül bőséges anyagra, mértéktartóan szűkített és redukált. Szemben az előző kötet több mint száz feldolgozott periódikájával, itt csupán a felével, jól megválogatott 54 időszak kiadvánnyal találkozunk. Az arányok azonban mások lehetnének: ezúttal is sajnálatosan hiányoznak a külföldi magyar nyelvű periodikák, amelyek nélkül pedig érdemi teljesség az irodalomtudományban nem érhető el. A terjedelmet nem növelték volna, ha helyettük elmaradnak a kötetben nagy számban szereplő, szerző nélküli egyszerű híradások (*A könyvkiadás általános kérdései*, az *Ünnepi könyvhét* című fejezetek egymást is ismétlő napilapcikkei, vagy az *Irodalmi és művészeti díjak, pályázatok* című fejezet annotáció nélküli, jelen formájukban nem informatív cikkei). Másutt az azonos tartalmú, különféle hírlapokból származó cikkeket tömörítéssel, összevonással lehetett és kellett volna áttekinthetővé sűríteni (könyvhét, könyvvásárok, viták, események). Ezek azonban csupán formai kérdések. Sokkal lényegesebbek azok a problémák, amelyek a bibliográfia szerkezetének, tagolásának elemzésekor bukkannak fel.

A bibliográfia hagyományosan három nagy egységre tagolódik: az *Általános részre*, a *Gyűjteményes munkák* fejezetére és a *Személyi részre*. Az *Általános rész* szerkezeti felosztása a Kozocsa-bibliográfiák immár hagyományos része, Kozocsa Sándor Géza munkája. Egészében jól tagolt, áttekinthető és logikus. Legfontosabb egysége, minden irodalmi bibliográfia gerince az irodalomtudomány és irodalomelmélet alfejezete; kétégeinket most csak e két alapvetően fontos fejezettel kapcsolatban fogalmazzuk meg. Sajnálatos, hogy az *Irodalomtörténet*, amely az egész bibliográfia legterjedelmesebb alegysége, teljességgel tagolatlan, ezáltal szinte áttekinthetetlenül kusza. Ha egy egyéves kötetben nem is, egy ilyen nagy anyagot átfogó bibliográfiában feltétlenül szükség lett volna az irodalomtörténet korszakok szerinti tagolására, ahogy azt minden szakmunka magától értetődően teszi. Az *Irodalomtörténet* fejezet azonban ettől eltekintve is vegyes tartalmú: tartalmaz színháztörténeti szakcikkeket, zene-

tudományi és képzőművészeti munkákat, amelyek részint külön alfejezetet érdemeltek volna, részben pedig nincs irodalomtudományi értékük, valamint érthetetlen módon ebbe a fejezetbe került néhány folyóirat története is, jöllehet a bibliográfia külön folyóirattörténeti fejezetet is tartalmaz. Néhány példa: Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon* – művészettörténet; Berkovits Ilona: *Zichy Mihály élete és munkássága* – művészettörténet; Csatkai Endre: *A soproni színészet története* – színház-történet; *Az opera történetéből* – zenetörténet; M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története 1711-ig* – tudománytörténet. A *Könyv, könyvkiadás* fejezetben található folyóirat-történeti alfejezet jól tagolva közli néhány kisebb irodalomtörténeti jelentőségű folyóirat történetét, viszont a *Nyugat*, a *Válasz*, a *Korunk*, a *Tett*, a *Ma*, a *Szabad Szó*, a *Kelet Népe*, a *Magyarok*, a *Gondolat*, a *Szép Szó* és még jó néhány jelentős folyóirat szakirodalma az *Irodalomtörténet* fejezetben szétszórva, a cikkek szerzői szerint besorolva szinte megelhetetlenül elrejtőzik a kutató elől (hisz csak az találhatja meg, tárgymutató híján, aki regényként, sorról sorra olvassa végig a bibliográfiát). Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy néhány folyóirat az *Összehasonlító irodalomtudomány* alfejezetében található (a *Híd*, a *Kassai Munkás*, az *Új Hang*), amit csak részben magyaráz az, hogy ebbe a fejezetbe szorult a külföldi magyar nyelvű irodalom teljes szakirodalma is, akkor viszont miért szerepel a *Korunk* az előző fejezetben. Tudománytalan és történetietlen, hogy a bibliográfia az *Összehasonlító irodalomtudomány* címszó alatt sorolja fel a külföldi magyar nyelvű irodalom teljes anyagát, a romániai, jugoszláviai, csehszlovákiai és egyéb országbeli magyar nyelvű irodalom cikkeit. Ezeknek semmiféle felosztás szerint nincs itt a helyük: Ha a *Személyi rész*ben egy betűrendben szerepelnek a hazai és külföldi magyar nyelvű írók, akkor itt is helyük lenne az egységes irodalomtörténetben, vagy ha ott nem, akkor pedig külön alfejezet illelné meg a határainkon túli magyar nyelvű irodalmat.

A bibliográfia egészen végigvonuló gyakorlat, amely különösen az irodalomtudomány fejezeteiben szembeszökő és zavaró, hogy egyes tanulmánykötetek illetve egyetemi, múzeumi, intézményi évkönyvek recenziói nem a kötetek címlírását követően szerepelnek, mint a *Személyi rész*ben vagy a *Gyűjteményes munkák* fejezetében is, hanem a recensens nevével, a recenzió címével. Pl. Futala Tibor: *Három nagykönyvtári*

*évkönyv*. A Könyvtáros 1963. (64. l.) (Ez a cím feltétlenül annotációt érdemelt volna.) Horváth Károly: *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. 5. köt. ItK 1962. (68. l.) – majd oldalakkal később: Kókay György: *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*. 6. köt. ItK 1962. (71. l.) Egyetlen esetben szerepel az évkönyv teljes leírása a szerintünk helyes formában: *A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve*, amely a címlírás után sorolja fel az öt évfolyam recenzióit (87. l.).

Az *Irodalomelmélet, esztétika* fejezet – igen helyesen – műfajelméleti alfejezetekre tagolódik, ezek azonban eléggé vegyes jellegű anyagot tartalmaznak; nemcsak műfajelméleti cikkeket, hanem főleg irodalomtörténeti vagy az irodalmi életre vonatkozó írásokat. Jellegzetes példa: Faragó Vilmos: *Hét költő* [Ágh István–Bihari Sándor–Jobbágy Károly–Niklai Ádám–Mátyás Ferenc–Fodor József–Nagy László]. *Élet és Irodalom* 1965. 37. sz. (131. l.) Ennek a cikknek az annotációban megnevezett hét költő személyi fejezetében lenne a helye, vagy a tömörség érdekében az irodalomtörténetben, vagy a mai magyar irodalmi életben, de semmiképp sem a líraelméletben. Az irodalomelmélet fejezetében még jó néhány hasonló jellegű cikk található, némelyikük annotáció nélkül, ami a címlírás minden információs értékétől megfosztja. Pl. Pomogáts Béla: *Új verseskönyvek*. A Könyvtáros 1964. (134. l.) Helyenként zavaros az irodalmi vitákat tartalmazó fejezet is, mivel a viták egy része nem összefoglalva, hanem a vitacikk szerzőjének neve szerint, szétszórva szerepel. Pl. a paraszt-ábrázolásról szóló vita Csák Gyula, Darvas József, Mocsár Gábor, Nagy Sándor, Szabó Pál, Tóth Dezső, Veres Péter és mások neve alatt. Az elvi tisztázatlanság következménye az alábbi címlírás: Erdélyi József és Hollós Korvin Lajos fel-szólalása. *Élet és Irodalom* 1962. 21. sz. (193. l.) Hogy hol, milyen témában szólaltak fel, az annotáció híján nem derül ki.

A *Személyi rész* egészében áttekinthető, alapos munka, néhány, számunkra problematikus megoldás azonban itt is található. Az egyik a filmek feldolgozása. Címlírásuk sokszor hiányos, elhelyezésük esetleges és – a kritikus számára legalábbis – nem mindig érthető. Amikor egy Jókai- vagy Gárdonyi-regényből készült film az író fejezetében kap helyet, a rendező nevének említése nélkül, az legfeljebb hiányosnak mondható, de elhelyezése érthető és vitathatatlan. De amikor egy mai műből készült filmet vagy egy úgynevezett szerzői filmet dolgoz fel a bibliográfia, akkor nem értjük, miért csak az egyik tár-

szerezőnél szerepel a címléírás, és miért esetleges a film igazi alkotójának, a rendező nevének a felvétele. Pl. Almási István–Galambos Lajos–Kékesdi Gyula: *Megszállottak*. Film. (264. l.) Ez a címléírás Almási István nevével található, ugyanitt a film recenziói és néhány egyéb, a filmről szóló írás. Galambos Lajos szerzői fejezetében már csak Almási István neve szerepel társszerzőként, Kékesdi Gyuláé nem, valamint ismét a film néhány recenziója; egészen mások, mint ugyanennek a filmnek Almási Istvánnál található ismertetései. Kékesdi Gyula nevével, bár van szerzői fejezete egy másik film címléírásával, a *Megszállottak* című film nem szerepel. Mindenhonnan hiányzik a film rendezőjének, Makk Károlynak a neve. Az alapvető kérdés azonban nem is a címléírással kapcsolatos, hanem az, hogy véleményünk szerint maga a filmművészet – konkrét alkotásaiban legalábbis – nem az irodalmi bibliográfia gyűjtőkörébe tartozik.

Egy másik probléma a kötetek megjelenési éve szerinti gyűjtőköri határ tisztázatlansága. Logikusnak látszana, hogy a szerkesztő az 1961 előtt megjelent, de a tárgyidőszakban ismertett köteteket felvegye, de ez nem mindig történik így. Van azonban olyan 1961 előtti kötet, amelynek címléírása szerepel a bibliográfiában, tárgyidőszaki recenziója azonban nem. Néhány tárgyidőszakon kívül eső kötet nem recenzió formában került felvételre, hanem tanulmányként, így viszont néha nem derül ki, milyen könyv ismertetéséről van szó. Példák: Pór Péter: *Megjegyzések Vargha Balázs Berzsenyi-könyvéhez*. It 1961. (337. l.); Gárdonyi Géza versei 1958. A kötet teljes címléírása szerepel a 458. oldalon, viszont Pomogáts Béla ismertetése (It 1961. 341–343.) kimaradt; Salyámosy Miklós: *Makay Gusztáv könyvéről és a verselemzéséről*. It 1961. (735. l.) Ebből a címléírásból nem derül ki, hogy a cikk Makaynak *Édes hazám, fogadj szivedbe!* című, 1959-ben megjelent kötetéről szóló recenzió.

Az annotációk elmaradása több esetben zavarossá, értelmetlenné teszi a címléírást. Pl. Péter László: *Miscellanea*. It 1962. (77. l.) A több részből álló cikk igen érdekes és értékes irodalomtörténeti adalékokat tartalmaz (alcímei: *A Tengeri-hántás kézírata; Móra Ferenc Juhász Gyulának tulajdonított verse; Móra Ferenc – Ady Endréről; A Szegedi Fiatalok Juhász Gyulánál*), ez azonban a bibliográfia címléírásából nem derül ki. Annotáció híján a cikk egyik irodalomtörténeti személynél sem szerepel, információértéke tehát gyakorlatilag elveszett. Az utalások hiánya, vagy a nem megfelelő helyen történő leírás

szintén hibákhoz vezet: Kovács Kálmán: *A népies epika elmélete*. It 1961. (148. l.) Ez a tanulmány az *Epika* fejezetében található, holott Gyulai Pál esztétikájáról szól, alcíme szerint részlet a Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása című dolgozatról, amely egészében Gyulai Pál személyi fejezetében szerepel. Hasonló sorsra jutott Hegedűs Géza: *A természettudományos világkép első megjelenése irodalmunkban* című írása (It 1962. 167. l.), amely az *Irodalomtörténet* fejezetében kapott helyet, jóllehet Rimay Jánosról szól, akinek személyi fejezetében viszont nem találjuk ezt a cikket. Az írók, irodalmárok levelezését feldolgozó cikkek is megcsonkulnak annotáció nélkül, illetve megfelelő utalás híján. Sáfrán Györgyi–Szűz Rezső: Kner Imre levelezéséből közöl az *Irodalomtörténetben* (1961). Ez az írás csupán Kner Imrénél szerepel (661. l.), jóllehet olyan alkotók Knerhez írott leveleit tartalmazza, mint Laczkó Géza, Szabó Dezső, Füst Milán, Bartók Béla, Balázs Béla, Kosztolányi Dezső, Szabó Lőrinc, Móra Ferenc, Móricz Zsigmond, Radnóti Miklós. Scheiber Sándor–Zsoldos Jenő: Móricz Zsigmond két levelét közli, (It 1962). A címléírás csak Móricznál található meg (783. l.) a levelek címzettjei Heltai Jenő és Kiss József, de az ő nevük annotációban sem szerepel. Szintén hiányos Dienes András: *Négy nap című regényének címléírása*. Imre Lajos ismertetése *A monográfia és a regényírás mesgyéjén* címmel (It 1962.) Petőfi szerzői fejezetében található (841. l.), a recenzens nevével, zárójelben Dienes nevével, a regény címére való leghalványabb utalás nélkül. Dienes András szerzői fejezetében, amely közli a regény teljes címléírását és recenziót, Imre Lajos írása nem szerepel. Rosszul járt Nemeskürty István: *A mozgóképtől a filmművészetig* című könyve is. Igaz, két helyen is szerepel, először az *Irodalom és filmművészet* című általános fejezetben egy recenzióval, majd Nemeskürty szerzői fejezetében másik két recenzióval, de Voit Krisztina ismertetése (It 1962. 453–454.) egyik helyen sem szerepel.

Egyéb észrevételeink: Sándor László–Botka Ferenc: *A kárpátukrajnai magyar könyvkiadás bibliográfiája*; nem az Irodalomtörténeti Közleményekben, hanem az Irodalomtörténetben jelent meg. (8. l.) Csapodi Csaba: *Wesselényi Miklós ismeretlen naplója az Akadémiai Könyvtár kézirtárában* (62. l.) Wesselényi szerzői fejezetében nem szerepel. – Redl Károly: *Problémák Gellért püspök Deliberatió-jában*. (78. l.) Gellért püspöknek nincs személyi fejezete; a tanulmánynak ott lenne a helye. – Bónis György: *Uzsai*

*János Ars Notariája*. FK 1961. 229–260. A tanulmány nem szerepel a bibliográfiában. – Barta János: *A politikus Kemény*. (Válasz Pándi Pálnak.) It 1962. 269–274. Ez a vitacikk nem szerepel a bibliográfiában, Pándi Pál viszontválasza azonban, amely ugyanabban a folyóirat-számban jelent meg, igen.

Merényi Oszkár: *Berzsenyi Dániel élete és művei* című kandidátusi disszertációjának vitája. Összefogl. Bán Imre. MTA I. OK 1961. 311–315. A közlemény, hasonlóan a többi irodalomtörténeti tárgyú akadémiai minősítési vitához, nem található meg a bibliográfiában, talán elvi okokból: Akkor sem helyeseljük kihagyásukat.

A személyi rész 520. oldalán felbukkan az irodalmi bibliográfiák időnként vissza-visszatérő „bakija” is, Horváth Ödön személyében, aki természetesen Ödön von Horváth, osztrák író. Ideje volna már végleg elosztatni a tévhitet, és leszögezni: Ödön von Horváth nem magyar író.

A hibák felsorolása természetesen nem törekedhetett teljességre, erre a bibliográfia természeténél fogva nem ad lehetőséget. Igyekeztünk tipikus példákat kiragadni, hogy a felhasználók számára tanulságul szolgálhassanak, és elő-

segíthessék a bibliográfia jobb, pontosabb használatát. Megjegyezzük még, hogy Kozocsa Sándor bibliográfiájáról az Irodalomtörténet is közöl részletes hibajegyzéket is tartalmazó recenziót, ezért az ott feltárt hibákat nem tartjuk szükségesnek ismételtlen leírni.

Végezetül engedtéssék meg a recenzensnek egy személyes megjegyzés. Kozocsa Sándor nagy bibliográfusi vállalkozása, a személyétől szinte elválaszthatatlan magyar irodalmi bibliográfia több évtizedes sorozata a vége felé közeledik. Még egy, a mostanihoz hasonló, öt éves időszakot átölelő könyv vár megjelenésre az ő szerkesztésében, hogy aztán átadja a helyét az intézményes feldolgozásnak, egy új, közösségi keretek között létrehozott szakbibliográfiai sorozatnak. Kozocsa Sándor neve és munkássága a magyar szakbibliográfia történetének fontos fejezete, bibliográfiai sorozata visszavonhatatlanul a tudománytörténet szerves része. Utolsó szavunk ezért, az irodalomtörténészek, a könyvtárosok, a tanárok, minden felhasználó nevében, a köszöneté!

*Lichtmann Tamás*